

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ПРАВА
ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
БАТУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ШОТА РУСТАВЕЛІ
(ГРУЗІЯ)
НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

**АРХЕОЛОГІЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ:
ЗДОБУТКИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

МАТЕРІАЛИ

III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю

27 травня 2022 р.

Суми – 2022

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка
(протокол № 9 від 19 травня 2022 р.)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- В.О. Оліцький*, кандидат історичних наук, виконуючий обов'язки завідувача кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (голова);
- В.І. Абакумова*, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка;
- С.О. Авхутська*, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка;
- О.В. Вовк*, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка;
- Ю.В. Подрез*, кандидат історичних наук, доцент, директор навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка;
- В.В. Турков*, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка;
- Н.В. Ярош*, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка.

I-90 Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Суми, 27 травня 2022 р.). – Суми : СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2022. – 118 с.

Збірник містить доповіді та повідомлення учасників III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи». Розрахований на викладачів вищих і середніх навчальних закладів, науковців, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

Матеріали подані в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв, посилань на джерела тощо. Редколегія може не поділяти погляди авторів публікацій.

ЗМІСТ

Абакумова Вікторія Іванівна АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ ГЛУХОВА (ЗА ПУБЛІКАЦІЯМИ «СОБОРНОГО МАЙДАНУ»).....	7
Абакумова Вікторія Іванівна, Слінченко Лариса Володимирівна ВЧИТЕЛЬ Й АРХЕОЛОГ І. Ф. ІВАНЧЕНКО	10
Авхутська Світлана Олександрівна ГОРОДИЩЕ БИТИЦЯ ЯК ПРИКЛАД ВЗАЄМОВПЛИВУ РІЗНИХ ЕТНОСІВ У VIII - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ІХ СТ.	12
Аксьонов Віктор Степанович НОВІ ПОХОВАННЯ У ЯМАХ З ПІДБОЄМ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА	14
Башкатов Юрій Юрійович, Абразумова Олена Миколаївна ВИЙМЧАСТІ ЕМАЛІ КИЇВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ(ЕКСПЕРИМЕНТ ПО ВІДТВОРЕННЮ).....	16
Бурчак Костянтин Дмитрович З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЖИТЛА	19
Ветров Денис Олександрович КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ВАРІАБЕЛЬНІСТЬ СЕРЕДНЬОЇ ТА ПІЗНЬОЇ ПОРИ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ЛІСОСТЕПОВОЇ ЗОНИ СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ	22
Гірна Наталія Мирославівна НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ СВЯТОЇ АННИ У ЛЬВОВІ	25
Гриб Володимир Костянтинович, Коваль Юрій Георгійович ЗНАХІДКА НАКОНЕЧНИКА СПИСА ХОЗАРСЬКОГО ЧАСУ НА ЛИМАНЩИНІ (ПОДОНЦІВ'Я)	28
Дубяга Андрій Павлович ПОХОВАННЯ З ЛУКАМИ ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ.....	31
Жаров Геннадій Вікторович, Терпиловський Ростислав Всеволодович ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ РУБЕЖУ ЕР НА СЕЙМІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МУТИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА)	33
Жуков Олександр Володимирович АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БРОНЗОВОГО ВІКУ В СЕЛІ БАКИРІВКА ОХТИРСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	36

Зимовець Роман Віталійович, Окатенко Віталій Миколайович НАНОСНИК У ВИГЛЯДІ ПРОТОМИ КОПИТНОГО З ЛЮБОТИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА	38
Ілюхіна Катерина Олексіївна ВІЙСЬКОВА ПІДГОТОВКА АМАЗОНОК В ОБРАЗІ ЖІНОК-ВОЙОВНИЦЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	42
Кулик Аліна АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СМТ. ВОРОНІЖ У 2021 РОЦІ	45
Левченко Аліна Віталіївна ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ СЕЛА ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	46
Леонтенко Дмитро Анатолійович ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ МАКАРЕНКА НА СУМЩИНІ.....	48
Литвиновська Юлія Анатоліївна ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРШИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР НА ТЕРИТОРІЇ ПУТИВЛЬЩИНИ	50
Макуха Анна Андріївна АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В.А. БОГУСЕВИЧА УРОЧИЩА ГОРОДОК.....	52
Михтуненко Вікторія Вікторівна НАУКОВИЙ ДОРОБОК МИКОЛИ ОМЕЛЬЯНОВИЧА МАКАРЕНКА.....	55
Морозова Анна Віталіївна АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА В РЕАЛІЯХ РОСІЙСЬКО–УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	57
Моцак Світлана Іванівна ІСТОРІЯ МІСТ АНГЛІЇ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ	58
Никонець Вікторія Володимирівна АРХЕОЛОГІЧНИЙ ШЛЯХ Б.М. МОЗОЛЕВСЬКОГО	60
Николаєнко Карина Максимівна РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МІСТА ПУТИВЛЯ 40-Х РОКІВ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ	63
Оліцький В'ячеслав Олександрович З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ М.М. СЕМЕНЧИКА НА РОМЕНЩИНІ	64
Парфило Богдан Сергійович ВКЛАД І. ЛЯПУШКІНА В ДОСЛІДЖЕННЯ НОВОТРОЇЦЬКОГО ГОРОДИЩА	67
Пасєвін Валентин Русланович АРХЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА РУДИНСЬКОГО В УКРАЇНІ	70
Петрушенко Юлія Володимирівна ПОЧАТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ	72

Півень Максим АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СМТ. ВОРОНІЖ ТА ЇХ ПРОГРЕС НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	73
Потоцький Олексій Сергійович РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕРЕПЛАВКИ ЗАЛІЗА З МЕТАЛОБРУХТУ ЗА ТЕХНОЛОГІЯМИ СКІФСЬКОЇ ДОБИ	75
Прийма Максим Романович АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАСИЛЯ ГРИГОРОВИЧА ЛЯСКРОНОВСЬКОГО НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ	78
П'ятишкіна Катерина Іванівна ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА МОНАСТИРИЩЕ М.О. МАКАРЕНКОМ	80
Рябуха Сергій Миколайович ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	82
Свиридов Андрій Дмитрович ЗАГАЛЬНІ РИСИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮХНІВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	84
Сиволап Наталія Сергіївна РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА В 2013 РОЦІ	86
Скусинець Анна Вікторівна КУРГАН «СТАРША МОГИЛА» ЯК АРХЕОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТКА СКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ	88
Соколовська Евеліна Володимирівна БИТИЦЬКЕ ГОРОДИЩЕ – ПАМ'ЯТКА ЗІ СКІФО-САРМАТСЬКИХ ЧАСІВ	90
Степанчук Вадим Миколайович, Науменко Олександр Олександрович ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ РОЗКОЛЮВАННЯ ВАПНЯКІВ ІЗ ВЕРХІВ'ЇВ ПІВДЕННОГО БУГУ	92
Ступак Дмитро Вікторович ПЕРСПЕКТИВИ ПОШУКУ ПАЛЕОЛІТУ У БАСЕЙНІ СЕРЕДНЬОЇ ДЕСНИ	94
Тіщенко Богдан Андрійович АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА.....	97
Турков Володимир Вікторович МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА КІММЕРІЙЦІВ КРИМУ (ІХ – VII СТ. ДО Н.Е.).....	98
Циба Ольга Петрівна ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСНОВНИХ ТИПІВ АНТРОПОГЕННОГО ВПЛИВУ НА СТАН ЗБЕРЕЖЕНОСТІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ (КУРГАНІВ) НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	100

Циватий Вячеслав Григорович КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА І МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ІННОВАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В АРХЕОЛОГІЇ: ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ, ОСВІТНЬО- НАУКОВИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ.....	103
Черненко Олена Євгеніївна ЧЕРНІГІВ В ЕПОХУ ЗОЛОТОЇ ОРДИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ НОВІТНІХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	107
Шеремет Олександр Романович ГОРОДИЩА СКІФСЬКОЇ ДОБИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧОРНУХИНЩИНИ (ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	110
Шеренок Ірина Михайлівна ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ У М. РОМНИ НА ПРИКЛАДІ РОМЕНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ.....	112
Шкумат Іван Віталійович АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ XIII–XVI СТ. НА ТЕРИТОРІЇ «ДИКОГО ПОЛЯ»	114
Ярош Наталія Володимирівна АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ І КУРГАННИХ МОГИЛЬНИКІВ СЕЛА ВЕЛИКІ БУДКИ РОМЕНСЬКОГО РАЙОНУ.....	116

Абакумова Вікторія Іванівна,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С.Макаренка

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ ГЛУХОВА (ЗА ПУБЛІКАЦІЯМИ «СОБОРНОГО МАЙДАНУ»)

Археологія є єдиною можливістю отримати уявлення про життя людей давньої епохи, щодо якої бракує писемних джерел. Саме ця наука поповнила історію Глухова шляхом дослідження археологічних пам'яток. Такі знахідки ставали предметом презентації на сторінках «Соборного майдану», який видає Національний заповідник «Глухів». Маємо на меті ознайомитися з тими археологічними відкриттями, що були висвітлені в цій газеті.

Однією з найцікавіших знахідок Глухівського району є «Меч вікінга», який в 2015 р. був випадково знайдений у заплаві р. Клевені на території Глухівського району. Залізний меч давньоруського часу був переданий до фондів Національного заповідника «Глухів». Місце знахідки меча було неподалік відомої археологічної пам'ятки – Будищанського городища. У меча відламана частина леза, а сам він зігнутий. Зброя відноситься до т. зв. каролінгських мечів, час використання яких припадає на IX – пер. пол. XI ст. Подібна зброя становить переважну більшість знахідок на території Норвегії, Швеції, Пруссії та Русі. Особливо багато таких мечів знайдено на півночі Європи. Деякий час скандинавські археологи вважали їх походження північним, тобто вони були віднесені до старожитностей вікінгів. Часто вони саме так й іменувалися – «мечі вікінгів» [1]. Більшість відомих досліджених пам'яток округи Глухова давньоруського часу відноситься до XII–XIII ст. Знахідка каролінгського меча IX–XI ст. у межиріччі Десни та Сейму розширює наші уявлення про більш ранній історичний період розвитку регіону, хоча подібна зброя могла використовуватися протягом тривалого часу.

Також хочеться виділити значну кількість знайдених на території Глухова вислих печаток, які можуть натякнути на статус міста в давні часи. Однією з таких печаток є Висла печатка Всеволода Мстиславича (князя Новгородського). Розміри печатки Всеволода Мстиславича, знайденої на Глухівщині, складають 15 x 17 мм. Печатка має наскрізний отвір і покрита жовто-сірою патиною. На лицевій стороні є рельєфне зображення двох постатей, які нібито тримаються за руки. Голова однієї з них, що знаходиться праворуч, обрамлена крапковим німбом. На постаті, що ліворуч, проглядається тулуб, і вона вища на зріст.

Створення цієї печатки припадає на 1117 – 1132 рр. Відомо, упродовж всього цього часу точилась запекла боротьба між Всеволодом і Юрієм Долгоруким. Останній пізніше стане союзником провладної гілки Новгород-Сіверських князів Ольговичів, яким підпорядковувалась і Глухівщина [7].

Наступною згадаємо Вислу печатку князя Святослава Ольговича, яка була знайдена в 2014 р. на північній околиці міста. Висла печатка князя Святослава Ольговича, яка надійшла до фондів Національного заповідника «Глухів», мала розміри 20 x 18 мм. Покрита світло-сірою та бурою патиною, вона по вертикалі має наскрізний отвір для шнура. На лицевій стороні печатки проглядається рельєфне зображення погруддя святого. Внаслідок поганої збереженості важко розпізнати риси обличчя та елементи одягу. На зворотній стороні печатки є зображення янгола у повний зріст, від плечей якого вгору з обох боків піднімаються крила, що згинаються в області грудей. Печатка Святослава Ольговича могла потрапити до Глухова між 1146 і 1164 рр. при його правлінні, коли ним були надіслані в підпорядковані міста, щоб місцеве населення не чинило опір рязанському князю Юрію Долгорукому і відкривало фортеці та забезпечувало його військо фуражем [6].

Проаналізуємо Вислу печатку Великого князя Всеволода II Ольговича. Її було виявлено на півдні Глухівського району. Розміри становлять 20 x 20 мм. Вона вкрита світло-сірою патиною, по вертикалі має наскрізний отвір для шнура. На лицевій стороні є рельєфне зображення погруддя Святого Кирила в княжому уборі. Голова святого обрамлена німбом. Праворуч, під залишками крапкового обідка, проглядаються нерозбірливі літери. На зворотній стороні читається чотири рядковий напис «ГНПО/ ΣНР / АБУСВ / МУ», обрамлений валиковим обідком. Внаслідок того, що матриця печатки була більша за свинцеву заготовку, на лицевому і зворотному боках не викарбувалися деякі елементи. Погана збереженість зворотної сторони не дала змогу відразу розшифрувати всі слова, але після пошуку аналогів був знайдений ідентичний п'ятирядковий напис «ГНПО / МОΣНР / АБУСВО / ЕМУКУ/ ОС», що в перекладі означає «Господи помози своєму рабу Кириллу». Такою печаткою упродовж 1139 – 1146 рр. опломбовувалися документи під час правління Великого князя Всеволода II Ольговича [3].

І ще печатка, згадана на сторінках «Соборного майдану», Висла печатка єпископа Антонія Чернігівського. Її, виявлену на південно-західному кордоні Глухівського району, була виготовлена зі свинцю. Вона покрита світло-сірою патиною, є округлої форми розмірами 17 x 15 мм. Лицева сторона збереженого фрагмента печатки має зображення Спаса на престолі, правиця якого зігнута в лікті і піднята вгору в жесті «благословення». На зворотному боці проглядається п'ятирядковий напис «Спасителю, охорони мене, Антонія Чернігівського». Створення печатки припадає на (1156–1169 рр.) [4]

Однією з важливих знахідок для історії Глухова є Булгарська плomba XIV ст. Яка була знайдена у північно-західній частині міста під час проведення земляних робіт був знайдений циліндричний предмет, виготовлений з мідного сплаву. Він складався з двох однакових, скріплених між собою, половинок. На плоскій поверхні однієї половинки проглядалося рельєфне зображення птахів, на другій – лева, а бокові поверхні мали отвори, залиті свинцем. Розповсюдження таких знахідок просто вражає: Болград, Рязань, Великий Новгород, Астрахань, Татарстан, Підмосков'я, Подніпров'я, Північний Кавказ і, нарешті, Глухів. Третину всіх знахідок було виявлено на ринковій площі міста Болграда. Вони датуються XIV ст. і мають багато спільних ознак. Мова йде не тільки про характерні зовнішні риси (форма, розміри, стиль зображення звірів), але й про їх вагу. Всі повністю збережені екземпляри важать близько 200 г, а це означає, що вони є суто торговими важками. Вважається, що Глухів в монгольський період повністю вимер через чуму, але ця знахідка повністю спростовує цей міф і дає зрозуміти те, що в Глухові продовжувалося життя [5].

Також цікавою знахідкою, описаною в «Соборному майдані», є скарб мідних монет, знайдений у 2012 р. під час проведення земляних робіт. Місцевий житель віднайшов три керамічні вироби – два невеликих глечики та кахлю. Вони були заповнені мідними монетами великого розміру. Маючи незадовільний стан збереження, деякі з них навіть склеїлись між собою продуктами корозії. Разом зі скарбом були віднайдені фрагменти кераміки, кахлів, пічної цегли XVIII ст. За попередніми висновками, скарб був схований в садибі XVIII ст., знищеній пожежею. Враховуючи те, що хронологічні рамки монет у комплексі складають 38 років, це дає підстави стверджувати, що скарб збирався одним поколінням людей [2].

Отже, глухівські старожитності мають високу наукову цінність. А газета «Соборний майдан», яку видає Національний заповідник «Глухів», має потужний потенціал у презентації археологічної спадщини Глухівщини.

Література

1. Коваленко Ю. О. Меч Вікінга // Соборний майдан. – 2016. – № 4. – С. 1.
2. Мірошенко О. М. Скарб мідних монет // Соборний майдан. – 2012. – №5. – С. 1.
3. Мірошенко О. М. Висла печатка Великого князя Всеволода II Ольговича // Соборний майдан. – 2014. – № 1. – С. 1.
4. Мірошенко О. М. Висла печатка єпископа Антонія Чернігівського // Соборний майдан. – 2014. – № 3. – С. 1.
5. Мірошенко О. М. «Булгарська плomba» XIV ст. із Глухова // Соборний майдан. – 2015. – № 2. – С. 1.
6. Мірошенко О. М. Висла печатка князя Святослава Ольговича // Соборний майдан. – 2015. – № 5. – С. 2.
7. Мірошенко О. М. Висла печатка Всеволода Мстиславича (князя Новгородського) // Соборний майдан. – 2015. – № 6. – С. 1.

Абакумова Вікторія Іванівна,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С.Макаренка.

Слінченко Лариса Володимирівна,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри історії, правознавства
та методики навчання Глухівського
національного педагогічного універ-
ситету імені Олександра Довженка

ВЧИТЕЛЬ Й АРХЕОЛОГ І. Ф. ІВАНЧЕНКО

Багато людей з обмеженими можливостями сприяли розвитку людства. До них входять і відомі знаменитості, актори, співаки, науковці, світові політичні лідери. Наприклад, учений Стівен Хокінг, актор Дональд Сазарленд, оперний співак Андреа Бочеллі. Тому хочеться звернутися з проханням до таких людей: не треба замикатися в собі, а жити, досягати чогось в житті і не здаватися. Одним із тих, хто йшов саме з таким девізом по життю, був Іванченко Іван Федорович – людина, котра не зламалася під натиском долі.

Іванченко Іван Федорович – вчитель історії Смяцької ЗОШ, відмінник народної освіти України, краєзнавець, археолог. Народився у вересні 1929 р. у с. Сасенки. Закінчив два університети: один в Києві, інший в Харкові. Після навчання за розподілом потрапив до Донецької області, де працював у шахті. Хто знає, як склалася його подальша доля, як би не один випадок, який відбувся на тій шахті. Після витоку газу, відбувся вибух, у результаті чого Іванченко був сильно поранений: втратив руку, пошкодив зір. Але незважаючи на це, він не здався.

Після цього випадку 1969 р. його було направлено в село Смяч Новгород-Сіверського району, де він працював вчителем все своє подальше життя. Викладав у школі історію та географію. Один із його учнів казав про Іванченка: *«Іван Федорович був дуже розумним і гарним вчителем – людиною з великої букви. Завдяки йому в школі було сформовано археологічний гурток, в якому Іванченко був курівником. Учасники гуртка, разом з Іваном Федоровичем проводили розкопки в районі річки Десни. Вийжджали з палатками, залишалися не на один день»* [2]. З цих слів стає ясно, що найбільшою пристрастю Іванченка було не вчителювання, а саме археологія.

Розквіт археологічних досліджень І. Ф. Іванченка припадав на 1970-80-ті рр. Вчений-аматор проводив розкопки у складі експедицій, які працювали в цій місцевості: понад річкою Смячка, Десна, Рось, Убідь. Також він проводив

свої дослідження в Коропському, Корюківському, Сосницькому районах Чернігівської області; Сумській, Брянській областях. Під час пошукових робіт було виявлено чисельні стоянки наших предків. Одна з найвизначніших стоянок була знайдена весною 1990 р. в яру поблизу села Мамекіно. Датується вона мустьєрською добою. Це була одна з єдиних стоянок того часу на території СРСР. На місці стоянки Іванченком було знайдено наконечник стріли, датований мустьєрською добою. Навесні 1991 р. нижче місця знахідки наконечника, було виявлено скребловидне знаряддя, датується більш пізнім часом. Час датування пізніше встановили В. І. Беляєва та М. Н. Попова, співробітники археологічної експедиції Ленінградського державного університету [3].

Також разом із В. І. Беляєвою проводилися розкопки біля села Пушкарі Новгород-Сіверського району. Урочище Целіков бугор, також було досліджено Іваном Федоровичем. Це урочище розташоване у гирлі річки Смячка на правому її березі. Велика піщана дюна, яка розмивається щороку весняними водами. На ній було знайдено фрагменти кераміки різних періодів (кераміка бронзового віку), прямі та слабо профільовані вінчики, прикрашені кільцями та гребінчастим орнаментом. Там же були знайдені фрагменти кераміки ранньослов'янської доби.

Улітку 1991 р. за участю І. Іванченка біля с. Смяч Новгород-Сіверського району було виявлено нові пункти з пізньопалеолітичними знахідками. Один з таких пунктів знаходиться на південно-східній окраїні села. У цьому районі були знайдені фрагменти кераміки. Інший пункт знаходиться в північно-східній частині від с. Смяч, на полі, між ярами, які мають назву Лебедів та Козинний. Знахідок було дуже багато, датуються вони різною добою. Наприклад, епоха неоліту (наконечники для стріл, пряслице-шиферне, грузило, ножовидна пластина, відщепи, бруски, фрагмент дротика, сокира, сокира-різак, рубило), епоха ранньої бронзи (сокира-молоток), епоха пізньої бронзи (фрагменти глиняного посуду), епоха бронзи (сокира).

Описані вище знахідки свідчать проте, що на території Новгород-Сіверського району людина перебувала з часів раннього палеоліту. На підтвердження цієї думки багато зусиль доклав І. Ф. Іванченко. Усі свої нахідки Іванченко задокументував. Його праці мали дослідницьку цінність. У свій час до них зверталися вчені П. М. Третьяков (член-кор. Ленінградського відділення наук СРСР), Д. Я. Телегін (доктор історичних наук, голова Польового комітету Інституту археології України), В. І. Неприна (науковий співробітник Академії наук України).

У першому томі фундаментального видання «Археология Украинской ССР» згадується, що пам'ятка лісогубовського типу біля с. Ображіївка відома з розвідувальних даних саме І. Ф. Іванченка [3, с.175].

Син Іванченка, Ігор, пригадує, що саме завдяки Івану Федоровичу в с. Смяч було створено Народний археологічний музей (на даний час його немає, був знищений) [1]. Більшість експонатів зберігалися в цьому музеї. Після руйнування музею, знахідки та праці науковця були вивезені до Києва, Санкт-Петербурга. Наприклад, джучидські монети були вивезені до Ермітажу. Понад 2 тис. експонатів були передані до Новгород-Сіверського краєзнавчого музею [1].

Отже, діяльність вчителя Івана Федоровича Іванченка як археолога відіграла важливу роль не тільки в краєзнавстві, а й залишила науковий слід в українській археології.

Література

1. Інтерв'ю з Іванченком І.І., сином І.Ф. Іванченка (з власного архіву автора).
2. Інтерв'ю з Хотченком В., учнем І.Ф. Іванченка (з власного архіву автора).
3. Памятники лисогубовского типа // Археология Украинской ССР. Том 1. Первобытная археология. Киев, 1985. 568 с.

Авхутська Світлана Олександрівна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С.Макаренка

ГОРОДИЩЕ БИТИЦЯ ЯК ПРИКЛАД ВЗАЄМВПЛИВУ РІЗНИХ ЕТНОСІВ У VIII - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ IX СТ.

Лівобережна Україна через географічно та історично детерміновані причини протягом тисячоліть була областю безпосередніх контактів різних етносів з різними способами виробництва та способом життя. Яскравим прикладом таких контактів є Битицьке городище, єдине укріплене поселення волинцевської археологічної культури, розташоване на правому березі річки Псел в околицях села Битиця Сумського району Сумської області. Городище мало потужні укріплення по всьому периметру поселення, що не могло не викликати інтересу дослідників, які висловлювали різні припущення щодо етнічної та культурної приналежності даної пам'ятки. Зокрема, Д. Березовець вважав, спираючись на знайдений тут значний відсоток гончарного посуду (85%) та наявність залишків юртоподібних жител, що Битицьке городище було опорним пунктом хозарського панування на слов'янській території [1, с. 55].

Розкопки городища почалися ще в 1910 р. У 1953 р. археологічна експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР проводила розкопки під керівництвом І. Ляпушкіна. Після того, як у 1984 р. В. Приймак провів невеликі розкопки на городищі, що знову підтвердили його унікальність

і насиченість рештками матеріальної культури, розкопки було продовжено. Відтоді на Битицькому городищі у 1985–1991 рр. постійно працювала Слов'яно-руська археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. Сухобокова та С. Юренко [2, с.198]. В цих розкопках також брали участь наукові працівники Сумського краєзнавчого музею В. Приймак та Л. Белінська та студенти історичного факультету Сумського педагогічного інституту.

В результаті роботи експедицій на площі 5,6 га було розкопано 70 напівземлянок та наземних будівель, ще 108 напівземлянок було зафіксовано електоромагнітною розвідкою. Крім землянок слов'янського типу зустрічалися юртоподібні житла, пов'язані з алано-болгарським населенням та салтово-маяцькою культурою. Велика кількість ліпної та гончарної кераміки свідчила про те, що тут існував центр одного із видів гончарного виробництва слов'ян – кругової кераміки волинцевського типу. В. Приймак стверджував, що у цей час склався волинцевський союз племен, верхівка якого перебувала на Битицькому городищі. За своїм значенням значного торговельно-ремісничого та адміністративного центру, воно не поступалося іншим тогочасним слов'янським містам, таким, як Київ та Чернігів.

У VIII – першій половині IX ст. місцеве населення мало розвинуте хліборобство, про це свідчать знайдені близько 50 виробів з чорного металу – серпи, наральники, сокири, інші знаряддя сільськогосподарської праці. На думку О.В. Сухобокова, з усіх тогочасних слов'янських городищ Битицьке було найбільш багатим на металеві вироби [3, с. 98].

Серед дослідників є й такі, які вважають Битицьке городище одним із центрів слов'янського населення Хазарського каганату, де стояв військовий гарнізон хазарського намісника. На користь такого припущення свідчать різноманітні знахідки зброї: шаблі салтівського типу (палаші), кистені, булави, наконечники копій та стріл, бойові сокири, кінська зброя.

За результатами матеріалів розкопок, зокрема жител, кераміки, металевих виробів, дослідниками було припущено, що населення городища складалося з двох етнічних масивів – місцевого осілого та кочового, можливо, тюркського або угорського племені. Останні, імовірно, входили до складу Хозарського каганату, якому підкорялися слов'яни Лівобережжя, що зумовило поєднання племен осідлих землеробів з племенами кочовиків-скотарів.

У будь-якому випадку територіальне розташування городища недалеко від слов'янських центрів гончарного виробництва (Мачухи і Канцерка), які виробляли продукцію на ринок, а також наявність тут свідок розвиненого гончарного та ковальського ремесла зі спільними технологічними та технічними

рисами, характерними для цих ремесел в у східних слов'ян, дозволяє дійти висновку про переважно економічний характер існування Битицького городища.

Крім того, імовірно, Битицьке городище слід розглядати як один із опорних пунктів на важливому торговельному шляху із Хозарії до Прибалтики та Скандінавії.

Література

1. Березовець Д.Т. Слов'яни та племена салтівської культури. Археологія. 1965. Вип. 19. С. 55–56.
2. Горбатенко С.Л. Давні слов'яни: домобудування і закладна жертва. Раннеславянський мир. Археологія славян и их соседей. 2020. Вип. 20. С. 196–205.
3. Сухобоков О. В., Вознесенская Г. А., Приймак В. В. Клад орудий труда и украшений с Битицкого городища. Древние славяне и Киевская Русь. Сборник научных трудов. Киев: Наукова думка. 1989. С. 92–105.

Аксьонов Віктор Степанович,
кандидат історичних наук, завідувач
відділом археології КЗ «Харківський
історичний музей імені М.Ф. Сумцова»

НОВІ ПОХОВАННЯ У ЯМАХ З ПІДБОЄМ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО КАТАКОМНОГО МОГИЛЬНИКА

Головною поховальною спорудою аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури є земляний склеп/катакомба. Тому, відкриття на аланських катакомбних могильниках басейну Сіверського Дінця поховальних споруд іншого типу не може не привернути до себе увагу дослідників. У 2021 році експедицією Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова при роботах на четвертій ділянці Верхньо-Салтівського могильника ВСМ-IV) було виявлено два поховання у ямах з підбоєм (№ 163, 164), які знаходилися поряд на відстані 0,35 м одне від одного.

Поховальний комплекс № 163 складався з прямокутної у плані вхідної ями розміром 1,5 x 0,47 – 0,52 м завглибшки 1,35 – 1,45 м та зробленому у її правій стінці підбою завширшки 0,3 – 0,38 м та висотою 0,2 – 0,23 м. Дно підбою знаходилося на 2 см вище від дна вхідної ями. Підбій був відділений від вхідної ями дерев'яною плахою розміром 1,5 x 0,2–0,25 м завтовшки 1,5 см. Плаха була встановлена під нахилом (близька 75°- 80°) на дно вхідної ями та спиралася своїм верхнім краєм у склепіння підбою. Дно підбою було вкрито шаром деревного вугілля завтовшки 1 см. Поверх деревного вугілля були зафіксовані рештки дитини 8-10 років, які були представлені розвалом черепа та довгими кістками

ніг. Інші кістки перетворилися на порошок. За кістками встановлено, що небіжчика було покладено у випростаному положенні на спині головою на схід (вверх за схилом), ноги прямі. У районі шиї дитини було виявлено намисто, яке складалося з: скляних смугастих підвісок у вигляді кігтя хижого птаха (5 екз.); скляних багатосекційних намистин сріблястого та золотистого кольорів (11 екз.); скляних однокольорових намистин (2 екз.); бісеру білого (23 екз.), жовтого (17 екз.), синього (49 екз.) та червоно-коричневого (2 екз.) кольорів; намистини з роговика. Тут же був знайдений бронзовий штампований гудзик кулястої форми. У районі лівої тазової кістки дитини було виявлено: бронзові дротяні пронизки спіралеподібної форми (7 екз.); бронзові литі бубонці (3 екз.); три скляні поліхромні намистини. Біля ніг небіжчика стояв салтівський кухоль, на дні якого був присутній відбиток від осі гончарного столика.

Вхідна яма поховання № 164 мала розмір 1,3 x 0,55 – 0,65 м. Глибина її становила 0,6 м від рівня сучасної поверхні. У південній стінці вхідної ями був зафіксований підбій розміром 0,85 x 0,45 м. Стінки підбою збереглися на висоту близька 0,25 м. Дно підбою фіксувалося на 0,1 м нижче дна вхідної ями. У підбої поховання був виявлений розвал дитячого черепа з молочними зубами. Інші кістки скелета небіжчика не збереглися. Розташування черепа дозволяє допустити, що тіло померлої дитини було покладено у випростаному положенні на спині головою на захід (униз за схилом яру). Під черепом дитини було знайдено бронзове кільце від сережки зі складною рухомою привіскою, яка була відсутня. Тут же були зафіксовані крихітні уламки ще одного кільця від аналогічної сережки. На схід від черепа дитини, у районі шийних хребців, було виявлено намисто, яке складалося з: бронзових дровових пронизок спіралеподібної форми (9 екз.); бронзових литих бубонців (2 екз.); еліпсоподібної глиняної намистини червоно-коричневого кольору; скляного бісеру синього (5 екз.), коричневого (6 екз.), зеленого (50 екз.), білого (7 екз.), жовтого (7 екз.) кольорів; скляних намистин сріблястого кольору (2 екз.). Поряд з черепом дитини лежав на боку невеличкий салтівський кухонний горщик з ручкою, який був слабо обпалений та, вірогідно, був виготовлений навмисне для відправлення поховального обряду.

Склад інвентарю обох цих поховань цілком відповідає інвентарю з поховань дітей певних вікових груп, які були виявлені у поховальних камерах катакомб Верхньо-Салтівського могильника. Так, прикраси, що супроводжували дитину з поховання № 164 є типовим супроводжуючим інвентарем для поховань дітей 1 – 4 років [2, с.]. Особливим маркером цієї вікової категорії дітей є невеличкий за розміром горщик з ручкою. Присутність у поховання горщика з ручкою слід розглядати як свідчення того, що похована дитина вже була

відлучена від материнського молока та могла вже самостійно вживати дорослу їжу (кашу). Орієнтація небіжчика у поховальному комплексі № 164 головою у низ по схилу яруги є не типовою для ямних поховань відкритих на аланських катакомбних могильниках басейну Сіверського Дінця. Така орієнтація небіжчика свідчить, що померла дитина, вірогідно, лише незадовго до своєї смерті перейшла до групи дітлахів молодшого віку, і тому на неї ще не поширювалися у повному обсязі поховальні ритуали місцевої спільноти.

Дитина з поховання № 163 належала до наступної вікової групи, свідченням чого є те, що намисто, яке переважно окрім утилітарного призначення виконувало ще і функцію амулету-оберегу [1, с. 61], було знайдено не лише у верхній частині тіла небіжчика, а і на поясі. До того ж у похованні № 163 небіжчика супроводжував кухоль. Як свідчать археологічні матеріали кухлі є типовим атрибутом поховального інвентарю дорослих людей, переважно, жінок [1, с. 42].

Розташування поряд одне з одним поховань № 163 та № 164, які належать дітям різних вікових груп, вказує, що вони належали до однієї родини. Наявність навколо них значного вільного простору, на якому відсутні катакомбні споруди, можна розглядати як вказівку на те, що ці поховання маркують кордон окремою сімейної ділянки.

Література

1. Иерусалимская А.А. Мощевая Балка: необычный археологический памятник на Северо-кавказском шелковом пути. СПб: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. 384 с.
2. Хоружая М.В. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации). Древности 2014-2015. Вып. 13. Харьков: ООО «НТМТ», 2015. С. 257 – 274.

Башкатов Юрій Юрійович,
молодший науковий співробітник
відділу археології ранніх слов'ян
Інституту археології НАН України.
Абразумова Олена Миколаївна,
кандидат історичних наук, старший
викладач кафедри археології та
спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького

ВИЙМЧАСТІ ЕМАЛІ КИЇВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ(ЕКСПЕРИМЕНТ ПО ВІДТВОРЕННЮ)

Ювелірне мистецтво київської культури, представлене виробами з виймчастими емаллями, є одним з найбільш яскравих явищ пізньоримського часу

Східної Європи. Стиль емальованих виробів настільки специфічний, що виокремлений в археологічній літературі в особливе, самобутнє явище в прикладному мистецтві. До виділення київської культури в історіографії емальованої традиції Середнього Подніпров'я панували дві точки зору щодо їх етнокультурної приналежності. Представники першої (В. Даниленко, М. Брайчевський, Б. Рибаків та інші) [1] вважали ці вироби продуктом місцевого ювелірного ремесла римського часу. Їхнє виникнення пов'язували з наслідуванням зразків кельтського та гало-римського емальювання, що зумовило зародження власного специфічного локального стилю ранніх слов'ян. Представники іншої точки зору (О. Спіцин, Г. Корзухіна, І. Фролов та інші) [2] вважали, що речі кола виїмчастих емалей з'явилися в Середньому Подніпров'ї аж у ранньому середньовіччі з балтійського регіону. Є. Гороховський здійснив комплексний аналіз ювелірного мистецтва першої половини I тис. н.е. та обґрунтував відповідність предметів з виїмчастими емаллями київській культурі [3]. Важливим є висновок дослідника про те, що прикраси з виїмчастими емаллями за художньою вагою, функціональним та типологічним різноманіттям, а також стилістичним багатством належать до найбільш досконалих витворів саме місцевих майстрів. Ґрунтовні дослідження київської культури, в тому числі й її ювелірних виробів, пов'язана з іменами Р. Терпиловського та А. Обломського.

Тим не менше, протягом останнього десятиліття ця проблема не полишала наукові кола. Так, А. Бітнер-Врублевська приписувала виготовлення східноєвропейських емалей спеціалізованим «бродячим ремісникам», які створювали ефектні, барвисті прикраси на замовлення. Щоправда, на думку науковиці, існували й локальні майстерні, що робили більш примітивні зразки [4]. О. Румянцева у 2018 рік висловила гіпотезу, що всі ювелірні вироби з емаллями були виготовлені виключно римськими ремісниками в придунайських майстернях [5]. Унікальність стилю східноєвропейських емалей дослідниця обґрунтовувала тим, що ювеліри враховували смаки варварів, для яких вони виконували ці замовлення. А от у 2021 р. авторка припустила, що виготовлення емальованих прикрас відбувалося у східнобалтійських виробничих центрах [6].

Такі дискусії зумовлені фактичною відсутністю археологічно зафіксованих майстерень київських майстрів та нез'ясованістю деяких техніко-технологічних особливостей виготовлення прикрас кола виїмчастих емалей.

Експеримент був проведений під час науково-практичного семінару, що відбувся в с. Івківці у травні 2021 року. Для нього були замовлені бронзові репліки прикрас київської культури. Виходячи з того, що роль емалей виконували подрібнені намистини зазвичай червоного кольору, нами були використані сучасні скляні аналоги. Розуміючи певну невідповідність використаних матеріалів, ми не можемо претендувати на стовідсоткове відтворення процесу,

однак завданням було зрозуміти, що саме було необхідно для виготовлення подібних речей, складність процесу і потенційний рівень навичок майстра.

Протягом двох останніх десятиліть кількість знахідок прикрас та деталей одягу у порівнянні з відомими раніше зросла приблизно на порядок. На жаль, більша їх частина виявлена під час незаконних робіт з металодетекторами і втрачена для науки. Однак навіть відома кількість подібних знахідок ставить питання про те, що вони не були настільки рідкими, як вважалось раніше. Тому розуміння як саме виготовлялись подібні речі стає зараз дуже актуальним.

Експеримент з розплавлення скла проходив у три етапи. Першим була спроба запекти декілька зразків сучасних скляних намистин, попередньо подрібнених, у відкритій кузні з застосуванням міхів. Температурний режим перевірявся та контролювався за допомогою пірометра. Загалом було отримано температуру від 800 до 1000 градусів. Однак скло не розплавилось, а перетерте на зовсім дрібні фракції частково згоріло. Для другого етапу було побудовано з глини горн, частково вкопаний в схил. Його розміри: внутрішній діаметр біля 0.5 м, висота камер 0,25–0,3 м. Горн був купольний дворівневий, з топочною та верхньою камерою. В черені було два продухи. В куполі було залишено згори отвір, який було можна перекрити. Замість міхів використовувався пілосмок, топили деревним вугіллям. Як основу було використано копії лунниць та підковоподібної фібули. Їх було розміщено спочатку в верхній камері. Однак швидко стало зрозуміло що не вистачає температури, яка досягала 600–700 градусів. Після цього основи було перенесено до топочної камери, де температуру вдалось наростити до 800–1000 градусів. Однак за рахунок продухів, що вели у верхню камеру, температура досить швидко падала і остаточного запікання скла не вийшло.

На третьому етапі основи було розміщено в топковій камері, продухи в верхню було перекрито, також максимально було перекрито вхід до топкової камери. Навколо було розміщено значну кількість вугілля і знову було використано пілосмок замість міхів. Таким чином, вдалось отримати температуру близько 1000 градусів та утримати її на досить тривалий час. Сама основа розжарилась до червоного кольору, загалом запікання скла зайняло приблизно 20–25 хвилин. В результаті було отримано підковоподібну фібулу з емалями, яка відповідала відомим зразкам київської культури. Цікавим було те, що скло при розплавленні прийняло напівсферичну форму, що відповідає деяким знахідкам. Відповідно можна припустити, що ті, на яких воно більш пласке піддавались подальшій обробці.

В результаті експерименту можна зробити наступні висновки. Отримання речей з виїмчастими емалями було можливо без наявності високоспеціалізованого виробництва (виключаючи момент відливки основ) та при виконанні не є надто складним і було доступним місцевим майстрам.

Література

1. Даниленко В. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. – Вип. 19. – К., 1976. Брайчевський О. Ю. Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI – VIII ст. ст. // Археологія. – Т. VI. – К., 1950; Рибоков Б. Ранняя культура восточных славян // Исторический журнал. – № 11-12. – К., 1943.
2. Спицын А.С. Предметы с выемчатой эмалью // Записки Императорского русского археологического общества. Русское отделение. Т. V. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1903; Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V – первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье (САИ. Вып. Е1-43). – Л.: Наука, 1978; Фролов И.К. Лунницы с выемчатой эмалью // Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). – Рига, 1980.
3. Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Дис. ... канд. ист. наук. – К.: ИА АН УССР, 1988.
4. Bitner-Wryblewska A. East European Enamelled Ornaments and the Character of Contacts between the Baltic Sea and the Black Sea // Inter ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period. – Simferopol, 2011.
5. Румянцева О. Обстоятельства возникновения, проблема организации производства и возможные причины упадка стиля восточноевропейских выемчатых эмалей (по итогам технологического анализа) // Раннеславянский мир. – Вып. 18. Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.). – М.; Вологда, 2018.
6. Румянцева О. Химико-технологический анализ предметов убора с выемчатыми эмалями из собрания Государственного Эрмитажа // РА. – №1. – М., 2021.

Бурчак Костянтин Дмитрович,
старший лаборант кафедри історії
України Полтавського національного
педагогічного університету імені
В.Г. Короленка

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЖИТЛА

Житло являє собою один із найістотніших і надзвичайно яскравих показників як матеріальної, так і духовної культури людства. На житло, його будову, компонування, інтер'єр позначається вплив природного середовища, розвитку продуктивних сил та суспільного устрою, етнічних особливостей населення. Вивчення домобудівництва стародавніх суспільств допомагає пролити світло на багато питань історії народу, його соціального життя, культурно-побутових зв'язків на різних етапах історичного розвитку.

Дослідження слов'яно-руського житла мають відносно недавню історію, що особливо помітно при її порівнянні з півтора столітньою епохою вивчення кам'яної монументальної архітектури. Але саме житла широких верств населення є тим невід'ємним, неповторним своєрідним тлом, який визначав архітектурне обличчя міст, сіл та селищ.

Перші фактичні відомості про давньоруські житла біля лісостепу було отримано на поч. ХХ ст. у Києві під час досліджень В. В. Хвойки на Старокиївській горі. Слід зазначити припущення вченого у тому, що деякі будівлі мали другі поверхи [16, с. 69–74].

В 40–50-ті роки. ХХ ст. формується уявлення про житло слов'ян лісостепу у ІХ–Х ст. як про невелику двосхилу землянку. Чималу роль цьому зіграли паралелі, наведені П. Н. Трет'яковим, між старовинами слов'янських племен Дніпро-Донського міжріччя з етнографічними даними кін. ХІХ ст. Придунайської Болгарії [14, с. 179].

Критиком схеми з переходами між спорудами виступив І. І. Ляпушкін [7]. Після виходу друком у 1958 р. його фундаментальної монографії «Городище Новотроїцьке» дискусію про переходи можна вважати закритою [8]. У розділах V–VII книги наводиться історичне осмислення пам'ятника, де особливе місце займає відтворення житлових та господарських будівель. У роботах наступних років дослідник, ґрунтуючись на аналізі конструктивних особливостей житла, опалювальних споруд, планування житлового приміщення пам'яток різних регіонів, зробив висновок про єдність слов'янського світу у додержавний період [9].

В кін. 1948–1950-х р. В. А. Богусевич провів розкопки у Києві на Киселівці та Подолі, в ході яких було виявлено зрубні споруди [1, с. 42–53]. В.К. Гончаров після розкопок Райковецького городища висунув припущення у тому, що у Подніпров'ї основою давньоруського домобудівництва була напівземлянка, а рубаний наземний будинок [2, с. 50]. Г.Ф. Корзухіна, звернувшись до матеріалів вже згадуваних досліджень В.В. Хвойки, у ході досліджень підтвердила зроблений ним висновок про «високі» двоповерхові будинки підтверджується польовою документацією, що збереглася [5]. У той самий час М. К. Каргер у своїй роботі «Давній Київ», що вийшла 1958 р., рішуче виступив проти висунутих аргументів. На його думку основним типом масового міського житла до ХІ–ХІІІ ст. продовжувала залишатися напівземлянкова споруда, нижня частина якої була прямокутним заглибленням, виритим у ґрунт [4, с. 363].

Тим часом кількість вивчених давньоруських жител постійно зростала. У 1950–1960-ті роки. проводяться масштабні роботи біля Північної і Північно-Східної Русі. Розкопки в умовах «мокрого шару» дозволили істотно поповнити базу даних з давньоруського домобудівництва, причому вперше з'явилася можливість ознайомитися з безперечними свідченнями використаних будівельних прийомів, конкретними конструктивними деталями. Збереження будівель виявилось такою, що в багатьох випадках у них були однакові віконні та дверні рами [6].

Сер. 1970-х рр. відзначилась публікацією зведеної роботи П. А. Рапопорта. У дослідженні слов'яно-руське житло постає в динаміці, виділяються регіональні особливості конструкції будинків та опалювальних споруд [10]. Усі житла за типом основи розбито на два типи наземні та напівземлянкові, які, у свою чергу, поділяються на зрубні та каркасні [3, с. 136–153].

Отримані матеріали досліджень дозволили П. П. Толочко на поч. 1980-х рр. виступити з критикою поглядів М. К. Каргера. З його робіт випливали два важливі висновки. По-перше, у Стародавньому Києві значне поширення мали зрубні споруди, причому, ймовірно, вони навіть переважали над каркасно-стовповими. По-друге, здебільшого це були наземні будинки, нижня частина яких була лише заглиблена у ґрунт. Будинки з підклітами і прибудованими сінями були віднесені до споруд, що мали найширше поширення. Досить звичайними були і двоповерхові будинки [14, с. 77].

У 2005 р. В.А. Петрашенко було опубліковано матеріали давньоруських поселень біля с. Григорівка Канівського району Черкаської області. Діяльність значне місце приділено аналізу житлових будівель з висновками реконструктивного характеру. Автором не піддається сумніву факт поширення на території Канівського Подніпров'я жител різних типів поглиблених, наземних, змішаних конструкцій та двоповерхових [12, с. 40].

У 2002-2003 роках побачили світ роботи Ю. Ю. Моргунова. Автор, звернувшись до матеріалів своїх розкопок на середній Сулі, приходять до ряду висновків. Так, переважна більшість будівель Сампсонієвого Острову виявилися зрубними, причому у всіх лише нижня частина була заглиблена в ґрунт [11, с.56–66].

У ХХІ ст. в ході ряду охоронних археологічних досліджень в м. Полтава Ю.О. Пуголовком на основі досліджених ділянок дослідником було визначено ряд особливостей забудови. Більшість будівель в основі мали котлован (холодний підкліт) який міг обшиватись деревом, стіни будувались за каркасно-стовпчатою схемою та часто мали сліди модернізації на що вказувала велика кількість стовпових ям. Не рідкими є свідчення про двоповерховість будівель на що вказували плями долівки та печини в заповнені котлованів [13]. Ці дослідження підтверджували слова В.В. Хвойки та І.І. Ляпушкіна

Отже дослідження давньоруського житла започатковано ще Хвойко В.В. що дало поштовх до нових відкриттів. Деякі дослідники підтверджували його гіпотезу. З подальшим розвитком археологічних досліджень виникають нові ідеї що до конструкції та внутрішнього устрою жител. Третяков висловлював думку про переходи між камерами жител. Ляпушкін спростовував такі висновки і створив власну модель житла, яка стала еталоном на довгі роки. Протиріччя також точились навколо багатопверховості споруд, та їх регіональних

особливостей. Піднімались проблеми опалювальних споруд. Пізніше приходиться думка про розміри житлових споруд, які могли бути більшими за розміри досліджених котлованів.

Література

1. Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950р. // Археологія. Т. IX. 1954.
2. Гончаров В.К. Райковецьке феодальне городище XI-XIII ст. // Вісник АН УРСР. 1948. №7.
3. Древняя Русь. Город. Замок. Село / Археология СССР. - М., 1985.
4. Каргер М.К. Старый Киев. –М.; Л., 1958.
5. Корзухина Г.Ф. Новые данные о раскопках В.В. Хвойка на усадьбе Петровского, // СА. 1956. Вып. XXV.
6. Лысенко П.Ф. Берестье. - Минск, 1985.
7. Ляпушкин И.И. О жилищах восточных славян Днепровского левобережья VIII-X в. // КСИИМК. 1957. Вып. 68.
8. Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое о культуре восточных славян в период сложения Киевского государства // МИА. 1958. N74.
9. Ляпушкин И.И. К вопросу о культурном единстве славян // Исследования по археологии СССР: [Сборник статей в честь проф. М.И. Артамонова]. –Л., 1961.
10. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище / САИ. Е1- 32. - Л., 1975.
11. Моргунов Ю.Ю. О некоторых особенностях домостроительства поселения Сампсониев Остров. средней Суле // РА. 2002. №2.
12. Петрашенко В.А. Древнерусское село [по материалам поселен в с. Григоровка]. - Киев, 2005.
13. Пуголовок Юрій. Будівельна справа літописних сіверян [Текст] = The Building Craft of the Annalistic Siverians :монографія / Пуголовок Ю. – Опішне: Українське Народознавство, 2016. – 360 с. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XI-XII в. –Киев, 1980.
14. Третьяков П.Н. Восточнославянские черты в быту населения Придунайской Болгарии // СЭ. 1948 №2.
- 15.Хвойко В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – Киев, 1913.

Ветров Денис Александрович,

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України

КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ВАРІАБЕЛЬНІСТЬ СЕРЕДНЬОЇ ТА ПІЗНЬОЇ ПОРИ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ЛІСОСТЕПОВОЇ ЗОНИ СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ

Збільшення джерельної бази та нові дослідження верхнього палеоліту дозволили в лісостеповій зоні Побужжя виділити чотири фази культурно-історичного розвитку верхнього палеоліту України: ранню (40 – 27 тисяч років тому (трт)), середню (27 – 19 трт), пізню (19 – 14 трт) та фінальну (14 – 10 трт) [5].

Середня пора верхнього палеоліту збіглася з різким похолоданням, заключним етапом якого було максимальне падіння температур у прильодовиковій Європі 20 – 19 трт. Культурні шари пам'яток зазвичай залягають у світлих лесах бузького горизонту які формувалися в умовах холодного і сухого клімату [3].

На півночі Кропивнянщини в басейні р. Велика Вись, що є притокою р. Синюхи протягом 2004 – 2019 років було досліджено понад 10 граветських пунктів. Матеріали з стоянок Троянове 4А, Троянове 4В, Озерове були досліджені розкопками великих площ і стали основними комплексами для гравету Центральної України [7].

Ці комплекси характеризуються пластинчастою технологією розколювання, численними різцями, що переважають скребачки. Наявність мікроінвентарю притаманного гравету Європи (вістря типу гравет, ножі ргані, пластинки з притупленим краєм, голчасті вістря). Особливими рисами стоянок басейну р. Велика Вись є велика серія скребел на відщепях і нечисленність такої категорії як мікроліти.

Крем'яні матеріали 8 та 7 шарів багат шарової стоянки Володимирівка на р. Синюха дослідженої ще у 1946 – 47 роках О.П. Чернишем [11] мають найближчі аналогії до стоянок басейну Висі. Враховуючи геологічні спостереження, а саме підстилання 8 – 7 шарів витачівським ґрунтом, верхня частина якого датується 27 трт, та С 14 дати отримані Київською С14-LSCS лабораторією для 6 шару (20050±210 ВР Кі 11680) та 4 шару (17700±210 ВР Кі 11679) стоянки [12], стало можливим датувати граветські 8 та 7 шари періодом від 27 до 20 трт.

З матеріалами стоянок Висі їх поєднує пластинчаста техніка розколювання за допомогою м'якого відбійника. Типологія граветських виробів (скребачки, різці, пластини, мікроліти) теж подібна [7; 11].

Епіоріньяк – ще одне культурне явище середньої пори верхнього палеоліту Європи відоме також у центральній частині течії Бугу. Більш відомими та краще дослідженими є пам'ятки південного Побужжя (Анетівка I, Сагайдак I та ін.), Подністров'ї (Рашків VII), та Надазов'ї (Муралівка, Золотівка).

У басейні р. Гірський Тікич на півдні Черкаській області, у центральній частині басейну Південного Бугу, до епіоріньякської культурної традиції належить стоянка Гордашівка 1 досліджена у 1992-1994 роках [4]. Має некалібровану дату – 22400±150 Кі. Колекція стоянки представлена понад 3000 артефактів що містить виразні вироби епіоріньякського типу, зокрема численні нуклеподібні скребачки високої форми.

Пізня пора верхнього палеоліту середнього Побужжя (19-14 трт) представлена верхніми 6 - 2 шарами стоянки Володимирівка. Матеріали цих шарів дають уявлення про епіграветську культурну традицію в центральній частині Побужжя. Геологічно вони пов'язані з дофінівським похованим ґрунтом та нижнім і середнім горизонтами надчорноморських лесів за [3, с. 20].

Крем'яний інвентар не однорідний за чисельністю в різних шарах, від кількох тисяч у 3 та 4 шарах до кількох десятків в інших. Представлений основним типовим набором виробів притаманним епігравету – мікропластинок та мікровістер з притупленим краєм та типовою для верхнього палеоліту технікою обробки кременю (призматичні нуклеуси для пластин, кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинах [11].

Крім того у центральній частині Побужжя відомо ще декілька малодосліджених місцезнаходжень верхнього палеоліту матеріали яких містять вироби з граветськими або епіграветськими та епіорінякськими рисами. Серед них досліджене І. Г. Підплічко місцезнаходження Сабатинівка [9, с. 7]. Відкрите в 1973 році місцезнаходження Аполянка розташоване на р. Ревуха [10, с. 98–99]. Більше 20 нових пунктів досліджених останніми роками в межах Вінницької області Д. Л. Гаскевичем та О. М. Кононенко, зокрема цікавий пункт Кошаринці 3 [2; 6]. Досліджено ряд нових пунктів верхнього палеоліту в басейні р. Велика Вись поблизу с. Бирзулове [1; 8].

Таким чином, констатуємо, у регіоні лісостепової зони середнього Побужжя протягом усієї середньої пори розвивалася граветська культурна традиція, а на її заключних етапах епіорінякська культурна традиція. Пізня пора верхнього палеоліту тут представлена епіграветською культурною традицією.

Література

1. Ветров Д. О., Нездолій О. І. Розвідки пам'яток кам'яної доби поблизу сіл Бирзулове та Лікареве // Археологічні дослідження в Україні 2018 р. Київ: ІА НАН України, 2020. С. 97–100.
2. Гаскевич Д., Кононенко О. Нові верхньопалеолітичні місцезнаходження в лісостеповому Буго-Дністер'ї (попереднє повідомлення) // І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23-25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАНУ, 2018. С. 65–66.
3. Герасименко Н. П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України. Автореф. дис. докт. геогр. наук. Київ, 2004. 38 с.
4. Гладких М. І., Рижов С. М., Суховий М. О. Орінякоїдна стоянка Гордашівка І на Черкащині // Кам'яна доба України, вип. 13, Київ: Шлях, 2010. С. 95–112.
5. Залізник Л. Л. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України // Археологія. 2010, №2. С. 3–19.
6. Кононенко О., Гаскевич Д., Кошаринці-3 – нова пам'ятка верхнього палеоліту в лісостеповому Побужжі // Eminak. 2020, 1 (29). С. 158–168.

7. Найдавніше минуле Новомиргородщини: колективна монографія / Л. Л. Залізник та ін. Київ: Шлях, 2013. 306 с.
8. Нездолій О. І. Нездолій Є. С., Ветров Д. О. Роботи Бирзулівської палеолітичної експедиції // Археологічні дослідження в Україні 2019. Київ: ІА НАН України, 2020. С. 125–131.
9. Підоплічко І. Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. Київ: Видаєництво Академії наук Української РСР, 1949, т. I. С. 7–36.
10. Телегин Д. Я. К вопросу о различиях типологии позднепалеолитических индустрии Среднего Поднепровья и Южного Буга // Каменный век: памятники, методика, проблемы, Киев: Наукова думка, 1989. С. 93–101.
11. Черниш О. П. Володимирівська палеолітична стоянка, Київ: Видаєництво Академії наук Української РСР, 1953. 76 с.
12. Djindjian F., Sapozhnikov I., Stepanchuk V., Sapozhnikova G. Upper Palaeolithic chronology, cultural fasies and economic complexes of the nortern black sea area // IV Simposio Cueva Nerja. La Cuenca Mediterranea durante el paleolitico superior. 2006. P. 46– 59.

Гірна Наталія Мирославівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства Львів-
ського національного медичного
університету імені Данила Галицького

НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ СВЯТОЇ АННИ У ЛЬВОВІ

Збереження та примноження пам'яток архітектури є невід'ємною складовою національної політики. У радянські часи багато культурних надбань було знищено, особливо постраждали сакральні споруди. Не оминула політика комуністичного безбожництва і церкву святої Анни у Львові, збудовану на місці давнього паломництва у Краківському передмісті. У радянський період у церкві розмістили каси попереднього продажу залізничних квитків, а згодом – магазин меблів. Саме тоді святиня зазнала непоправних руйнувань: її інтер'єр і надзвичайно цінний орган було демонтовано і вивезено до Литви, годинник і дзвони знищено, втрачено всі дерев'яні барокові вівтарі та стінні розписи.

Храм має багатовікову історію, адже перші згадки про зведення на цьому місці дерев'яної каплиці датовані 1507 роком. У ЦДІАУ у Львові знаходимо акти про виділення магістратом земельної ділянки, а також передісторію будівництва каплиці [4]. Її появу зумовили трагічні події 1495 року, коли підмайстри кравецького цеху (найдавнішого у Львові, заснованого у 1363 році. – Н.Г.), не бажаючи більше зносити важкі умови праці, вирішили вночі втекти з міста. Однак, міська сторожа наздогнала їх у Краківському передмісті, зав'язалася бійка і кілька підмайстрів було вбито. На місці загибелі їхні товариші встановили хрест. «Пізніше челядники, які брали участь у цій сутичці, вибились у майстри і,

пам'ятаючи про цю подію і бажаючи подякувати Господові, який вберіг їхні життя, вирішили на місці загибелі своїх колег збудувати невеликий костел», – читаємо у документах [2, с. 221]. Його було освячено на честь святої Анни – покровительки всіх цехмістрів. У 1509 році під час набігу на місто волохів, дерев'яний костел згорів. Святиню вдалося відбудувати аж у 1599 році, частково з дерева, частково з каменю. Її освятив львівський латинський архієпископ Ян Соліковський. Через пів століття у 1648 році Львів взяв в облогу Б. Хмельницький, тоді церкву зруйнували татари. Довший час її не відбудовували через суперечку за земельну ділянку між цехом кравців і орденом августинців-єремітів [1, с. 33–35]. Відомо, що король Міхал Корибут Вишневецький під час відвідин Львова передав руїни храму монашому ордену, але магістрат розглянув справу таким чином, що відбувся обмін: замість ділянки зі зруйнованим храмом августинці передали цеху кравців землі при Сокільницькому шляху (нині вул. М. Коперника – Н.Г.).

Новий мурований костел св. Анни постав у 1673 році. До нього добудували монастир, а над головним входом – низьку круглу вежу, що стала його візитівкою [3, с. 501]. Після часткової перебудови у 1730 році храм набув сучасного барокового вигляду. У головному вівтарі храму помістили образ Богородиці з Ісусом, який став чудотворним. Перед іконою молилися, насамперед, про захист від важких недуг. У середині XVIII століття при костелі затверджено братство св. Яна, а у 1810 році на роздоріжжі перед храмом встановлено скульптуру Яна Непомука – покровителя мандрівників і подорожніх. Після Другої світової війни фігура зникла, її доля невідома донині.

Австрійська влада, намагаючись упорядкувати використання релігійних споруд, заборонила поховання у соборах і на їхніх подвір'ях. Натомість, при парафіяльних церквах і монастирях утворені трикласні школи [5, с. 93–98]. Тому у 1783 році монастирську будівлю пристосовано під школу. У середині XIX століття було перебудовано церковну вежу, встановлено годинник і чотири дзвони, споруджено апсиду і проведено внутрішню реставрацію храму. Мартин Яблонський розписав фресками склепіння апсиди і головну наву. Тоді ж у святині встановлено 10-ти регістровий орган з одним мануалом і педаллю. До кінця XIX століття у храмі було 5 дерев'яних барокових вівтарів та амвон.

Сучасний, наближений до оригіналу XVII століття храм св. Анни функціонує і нині. У 1991 році у вкрай занедбаному стані його передали греко-католицькій громаді Львова. Почалася реставрація: зовні та зсередини церкву потиньковано, розписи в інтер'єрі виконало подружжя Івана та Оксани Проців. Продовжуючи давні традиції, у 1993 році при церкві відкрито школу св. Анни, яка займається духовним збагаченням особистості. Також під покровом св. Анни перебуває Львівська правнича гімназія, розташована поруч із церквою.

Література

1. Костел св.. Анни. Матеріали до історії споруди // Будуємо інакше. № 4, Львів, 2000. 120 с.
2. Проців І. Церква і монастир Святої Анни у Львові : сторінки історії // Вісник Львівської національної академії мистецтв. Вип. 28. Львів, 2016. 308 с.
3. Смірнов Ю. Костел св.. Анни // Енциклопедія Львова / за ред.. А.Козицького. Львів, 2010. Т.3. 650 с.
4. ЦДІАУ у Львові. Ф. 831. Спр. 54. Арк. 18 – 19.
5. Schneider A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod wzgledem historycznym, statystycznym, topograficznym. Druk Zakladu Narodowego im. Ossolinskich. Lwow, 1871. 216 s.

**Гриб Володимир Костянтинович,
Коваль Юрій Георгійович,**
в.о. директора Донецького обласного
краєзнавчого музею

ЗНАХІДКА НАКОНЕЧНИКА СПИСА ХОЗАРСЬКОГО ЧАСУ НА ЛИМАНЩИНІ (ПОДОНЦІВ'Я)

Важливе місце у житті середньовічного населення лісостепового Подонців'я, яке було заселено носіями салтово-маяцької культури, займала зброя. Вважається, що у VIII–IX ст. основним етнічним компонентом різноманітного конгломерату цієї культури були алани, які охороняли західні кордони Хозарського каганату. Не дивно, що зброя у той час була одним з найбільш характерних і сталих компонентів їхньої матеріальної культури.

У різні роки до аналізу зброї населення салтово-маяцької культури Подонців'я звертались такі дослідники як Б.А. Шрамко [1, с. 124–126], М.Я. Мерперт [2, с. 131–168], В.К. Міхеєв [3, с. 163–171], А.В. Криганов [4], В.С. Аксьонов [5, с. 39–51], О.В. Комар, О.В. Сухобоков [6, с. 212–231], А.М. Голубєв [7, с. 62–67], С.І. Владимиров [8, с. 3–24], Е.Є. Кравченко [9, с. 198–223] та ін. Звісно, вказані роботи нерівнозначні, але саме завдячуючи їм сформувалось стале уявлення відносно комплексу як захисного так і наступального озброєння.

Одним з видів древкової колючої зброї у мешканців лісостепу у ранньосередньовічні часи були списи, топологія яких була наведена у декількох загальновідомих роботах [10, с. 101–103; 6, с. 218; 11, с. 110–112]. З останніх досліджень слід відмітити роботу С.І. Владимірова, у якій проаналізовано 43 наконечника списів, маючих походження з поховальних пам'яток салтово-маяцької культури лісостепової зони Доно-Донецького межиріччя [12, с. 280–291].

Наконечник списа, який є предметом досліджень даної статті, було знайдено одним з авторів наприкінці 2021 року між двох курганів бронзової доби¹.

Місцезнаходження розташоване за 1,0 км на південь від східної окраїни с. Колодязі Тернівського Старостинського округу, Лиманської ОТГ. Топографічно місцевість де знаходиться пам'ятка, визначається як вододільна ділянка правого берегу р. Жеребець, лівої притоки р. Сіверський Донець.

Ділянка розповсюдження підйомного матеріалу, який складається з фрагментів червоноглиняного керамічного посуду та залізного наконечника спису, має розміри приблизно 10 x 10 м і локалізується на поверхні орного поля між двома насипами (№1 та №2), в межах курганної групи з чотирьох курганів,

---

¹ Знахідка зберігається у фондах Донецького обласного краєзнавчого музею (м. Краматорськ).

які простягнулися ланцюжком з північного сходу на південний захід. Шурфування не проводилось, тому інформація про наявність культурного шару відсутня. Невелика кількість уламків кераміки є фрагментами амфорної тари і належать, скоріш за все, амфорам причорноморського типу (Crimean Globular Amphorae), які датуються VIII – початком IX ст. [13, с. 268].

Місцезнаходження хозарського часу, розташовані на вододільних ділянках степу, були виділені з загального масиву пам'яток поселенського типу майже сорок років тому І.В. Волковим [14, с. 112]. Незважаючи на те, що подібні пам'ятки ще не стали об'єктом повноцінної уваги фахівців², про них вже можна казати, як про окремих тип археологічних об'єктів, характерний для ранньо-середньовічного населення степового регіону Доно-Дніпровського межиріччя [15, с. 34].

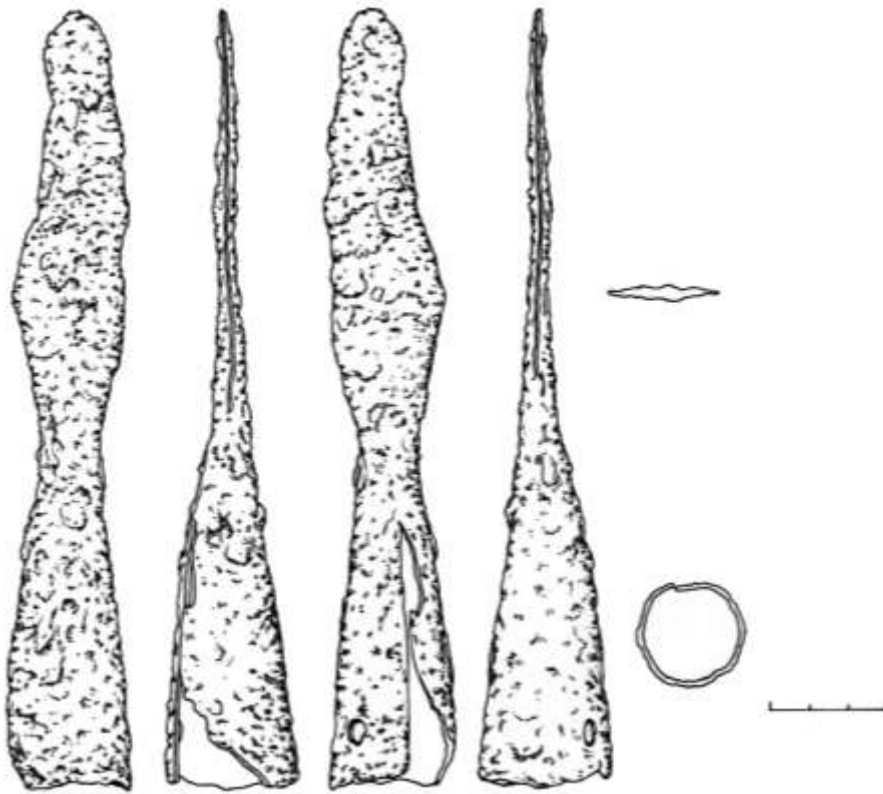

Рис. 1. с. Колодязі. Наконечник списа.

Наконечник списа, якому присвячені тези, опинився на поверхні після останньої осінньої оранки, коли був перевернутий на денну поверхню єдиним масивом великого шматка чорнозему, завдячуючи чому не зазнав катастрофічних механічних втрат. Тим не менш корозія металу призвела до пошкодження не тільки верхнього шару поверхні списа, але і до значної втрати частини його леза з однієї зі сторін (рис. 1). Наконечник списа відноситься до категорії втульчатих і має такі метричні показники: загальна довжина – 21 см,

² У 1975 р. один з авторів приймав участь у археологічних дослідженнях місцезнаходження хозарського часу на вододілі біля кургану у складі новобудівної археологічної експедиції ІА НАН України. Матеріал готується до публікації.

довжина пера – 11 см, втулки – 10 см, діаметр втулки – 3 см, ширина пера – 3 см, товщина у розрізі – 0,4 см. Отвір діаметром 0,5 см для кріплення наконечника до древка розташовано ближче до краю втулки, який не має валика.

За типологією А.В. Криганова ланцетоподібні наконечники у яких найбільш широка частина припадає на його середину відносяться до II типу [8, с. 99]. У той же час за типологією С.І. Владимірова наконечник списа з с. Колодязі можна віднести до типу I відділу III – з ланцетоподібним лезом, яке має лінзовидний розріз [12, с. 283]. Більша частина подібних наконечників тяжіє до степних старожитностей кочовиків у тому числі і до салтово-маяцької культури. Хронологія комплексу зброї цієї культури, у тому числі і наконечників списів, знаходиться на початковому етапі і їх датування у вузьких хронологічних рамках є проблематичним. Тому наконечник списа, знайдений біля с. Колодязі на Лиманщині, можна датувати в доволі широкому хронологічному діапазоні VIII–IX ст.

Література

1. Шрамко Б.А. Орудия производства и оружие салтовской культуры / Тезисы докладов Пятой научной студенческой конференции, посвященной XI съезду ВЛКСМ. Харьков: Изд-во ХГУ, 1949. С. 124–126.
2. Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. СА, 1955. Вып. XXIII. С. 131–168.
3. Міхеєв В.К., Степанська Р.Б., Фомін Л.Д. Зброя салтівської культури та її виробництво (списи). ПІН СРСР, 1967. Вип. 4. С. 163–171.
4. Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VII-X вв. Дисс. к.и.н. Исторические науки – 07.00.06 – археология. Харьков, 1987. 218 с. На правах рукописи. Науковий архів ІА НАН України. Ф. 12, №656.
5. Аксенов В.С. Об уровне вооруженности населения салтовской культуры (по материалам Сухогомольшанского и Красногоровского могильников). Вісник Харківського державного університету. Серія: Історія. Харків. Вип. 30. С. 39–51.
6. Комар О.В., Сухобоков О.В. Озброєння і військова справа Хазарського каганату. Нариси з воєнної історії Давньої України. К.: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем ЗСУ, 2005. С. 212–231.
7. Голубєв А.М. Еволюція клинкової зброї кочівників раннього середньовіччя. Археологія, 2015. №4. С. 62–76.
8. Владиміров С.И. Вооружение и военное дело населения Доно-Донецкой лесостепи во второй половине VIII - начале X вв. (салтово-маяцкая культура). Автореферат дисс. к.и.н. 07.00.06 – Археология. Воронеж, 2017. 24 с.
9. Кравченко Э.Е. Предметы вооружения и конского снаряжения и конского снаряжения хазарского времени (среднее течение Северского Донца). Археология евразийских степей, 2020. №6. С. 198–223.
10. Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения). Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1989. С. 98–111.

11. Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII-X вв.» Хазарский альманах. Т.5. Киев-Харьков: Международный Соломонов университет, 2006. 306 с.
12. Владимиров С.И. Наконечники копий населения лесостепной зоны Доно-Донецкого региона во второй половине VIII – начале X вв. (салтово-маяцкая культура). Археология восточноевропейской лесостепи: материалы II-ой Международной научной конференции. Воронеж, 18-20 декабря 2015 года. Воронеж, 2016.
13. Сазанов А.В. Глобулярные амфоры причерноморского типа (Crimean Globular Amphorae) и проблемы хронологии комплексов VIII–IX вв. Труды VI (XXII) Всероссийского Археологического съезда в Самаре. Самара: СГСПУ, 2020. Т. II. С. 266-268.
14. Волков И.В. Разведки и раскопки в низовьях Дона. АО 1982 года. М.: Наука, 1984. С. 112.
15. Колесник А.В. Новые региональные типы памятников археологии Донбасса. Святогірський альманах 2013. Збірка наукових праць. Донецьк: ТОВ РА «Ваш імідж», 2013. С. 29–37.

Дубяга Андрій Павлович,
аспірант 4-го року навчання Донецького
національного університету ім. В. Стуса

ПОХОВАННЯ З ЛУКАМИ ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Поховальний реманент, який репрезентується як зброя, а саме сагайдачні набори, сокири-молоти, сокири, списи, зустрічається не часто. У цілому із розрахунку на 1559 поховань Донецько-донської катакомбної культури зброя фіксується у 77 похованнях, що становить 4,9% . Кількість поховань із різними видами зброї нерівномірна: поховань з луками 11 (14,3%), поховань з наконечниками стріл 35 (45,5%), поховань із сокирами 5 (6,5%), поховань із сокирами-молотами 25 (32,5%), поховань зі списками 17 (22,1%). Виходячи з незначної кількості знахідок луків у похованнях, цей аспект військової справи катакомбної спільноти є актуальним і потребує всебічного висвітлення та вивчення.

Луки зафіксовано в наступних похованнях: 1) с. Сватове, курган 13, поховання 3; 2) с. Сватове, курган 18, поховання 1; 3) м. Луганськ, курган 3, поховання 15; 4) с. Войтове (І), курган 1, поховання 6; 5) с. Івано-Даріївка, курган 1, поховання 10; 6) с. Огородне, курган 1, поховання 19; 7) с. Петрівка, курган 1, поховання 4; 8) м. Маріуполь, курган 1, поховання 6; 9) с. Кондратіївка курган 1, поховання 10; 10) с. Октябрське, курган 1, поховання 9; 11) м. Бахмут, курган 2, поховання 1. Усього запропонована виборка містить 12 екземплярів луків. У виборці представлено лише прості луки, які фіксуються у вигляді дерев'яного тльону, у вигляді випростаних палиць або палиць зі збереженням різного ступеню вигину. Така ситуація зумовлена об'єктивними обставинами:

деревина, яка виступає матеріалом для виготовлення луків, нестійка до впливу часу, тому якість збереженості дерев'яного реманенту вкрай низька. Метрично луки Донецько-донської катакомбної культури мають наступні показники: довжина – від 53 см до 120 см, товщина – від 1 см до 8 см. Доцільно зазначити, що кінці палиць у переважній більшості загострені. Можливо, такі конструктивні особливості зумовлені суто практичними обставинами, а саме полегшенням натягування та фіксації тятиви. Залишків останньої не зафіксовано в жодному похованні.

Статистичні дані свідчать, що поховання із луками є доволі рідкісними. Кількісно вони поступаються лише похованням з бронзовими сокирами, знахідки яких взагалі є поодинокими. Також спостерігається нерівномірність кількості знахідок луків і наконечників стріл. Тільки поєднання цих двох елементів утворюють сагайдачний набір, тобто повноцінний елемент збройного комплексу, проте фіксація повних сагайдачних наборів наявна лише у трьох випадках. Наразі можна говорити, що фіксація стріл більш ніж утричі перевищує знахідки луків. Доволі низька кількість фіксацій луків у похованнях зумовлена декількома чинниками. Перший чинник лежить суто в площині матеріалу для виготовлення луків, на цій обставині увага була акцентована вище. Фактично можна припускати, що через погану збереженість було втрачено певну кількість зразків цієї зброї. Другий чинник пояснюється цінністю цього зразка зброї [1, с. 71], тому луки лише у виключних випадках ставали елементом поховально-го обряду. У решті випадків луки або передавались у спадщину [3, с. 8–9], або ставали надбанням общини [2].

Необхідно відмітити, що здебільшого луки у похованнях повторюють векторну орієнтацію кістяку. Модальним розміщенням луку у похованні є його покладання вздовж тіла поруч. Так фіксуються 8 екземплярів луків, ще по два екземпляри було покладено безпосередньо на тіло небіжчика та поперек голови.

Не дивлячись на значну цінність луку, на якій було наголошено провідними дослідниками, поховання з луками не вирізняються багатством поховального реманенту. Лише одне поховання є основним для кургану, решту було здійснено в уже існуючі курганні насипи. Концентрація керамічного посуду в похованнях з луками є нижчою, ніж у середньому по виборці (показник концентрації керамічного посуду по виборці в цілому становить 0,69 сосуди на кістяк, у той час як у похованнях з луками цей показник набуває значення 0,61 посуд на кістяк). Тільки два поховання містили дерев'яний посуд. У переважній більшості поховання з луками є одинарними, проте два поховання є парними, в одному з яких дорослу людину було поховано разом із дитиною. Також слід акцентувати увагу на суто дитячому похованні. Виходячи з того, що поховання

дітей зі зброєю фіксуються вкрай рідко, таке поховання заслуговує на окрему увагу. Це поховання (с. Петрівка, курган 1, поховання 4) містило лук, який зберіг вигин, а також 5 паличок, які імітували стріли, без наконечників. Одна з паличок пересікала лук, що є свідченням імітації зарядженого луку. Подібних імітацій у жодному іншому похованні зафіксовано не було.

Отже, лук є неспеціалізованою зброєю, яка в якості поховального реманенту не є поширеною. У порівнянні з іншими компонентами збройного комплексу луки доволі рідко сполучаються з іншою зброєю. Якщо сполуки інших зразків можливі в усіх комбінаціях, то лук сполучається виключно з наконечниками стріл, утворюючи повний сагайдачний набір. Не дивлячись на цінність луку, про яку наголошувалось вище, аналіз поховальних комплексів свідчить про відсутність високого соціального статусу воїнів-лучників у катакомбному суспільстві.

Література

1. Братченко С.Н. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи Півдня Східної Європи. Археологія. 1989. № 4. С. 70-82.
2. Показатели уровня развития ремесла в археологических исследованиях URL: <https://arheologija.ru/pokazateli-urovnya-razvitiya-remesla-v-arheologicheskikh-issledovaniyah/> (дата звернення 17.04.2021)
3. Черненко Е.В. Скифские лучники. Киев, 1981. 168 с.

Жаров Геннадій Вікторович,

заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

Терпиловський Ростислав Всеволодович,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ РУБЕЖУ ЄР НА СЕЙМІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МУТИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА)

Матеріалам Мутинського могильника, розташованого на р. Сейм в межах Кролевецького р-ну Сумської обл., присвячена низка публікацій [1, 2, 3]. Розкопки 2010 р. дозволили дослідити 12 тілопальних поховань, розташованих навколо першого комплексу, випадково виявленого 2009 р. Всі кремаційні урнові поховання належали воїнам-професіоналам високого рангу. Кожне поховання супроводжувалося набором зброї, що включав зазвичай зігнуті мечі і наконечник списа, а також деталі щита. Зокрема, це двосічні довгі мечі

латенського типу, а також частини їх піхов. Єдиний однолезовий меч походить з поховання 8А, причому деталі його піхов знайдено у розташованому поряд похованні 8Б. Захисна зброя представлена залізними умбонами щитів, а також унікальними не лише для Східної, але й Центральної Європи, п'ятьма залізними шоломами. Вони належать до різних варіантів пізнього східнокельтського типу, характерного для земель навкруги Альп, від Франції та Швейцарії до Словенії.

Окрім зброї в більшості поховань присутні застібки та кільця від портупейних поясів, шпори, що у той час були ще порівняно рідкісною складовою спорядження воїнів-вершників, а також бойові ножі та фібули.

Більшість з цих предметів знаходять досить близькі аналогії серед матеріалів багатих на знахідки зброї оксидської та пшеворської археологічних культур [8, 9]. Частина речей подібна низці знахідок з Подунав'я та ще більш віддалених земель – Західної Європи та Скандинавії [3].

Престижність ритуалу поховань Мутинського могильника підкреслювали різноманітні посудини, що служили урнами. Це чорнолощені керамічні вази, виготовлені, очевидно, місцевими носіями так званих пам'яток типу Харівки, та бронзові вироби, що, скоріш за все, належали загиблим воїнам. Кельтськими ремісниками, найвірогідніше, зроблені більшість сітул із залізними петлями і дужками, а також казан із залізним верхом і двома кільцеподібними ручками. З римських майстерень, ймовірно, вийшли дві вишукані сітули з бронзовими дужками, а також два тази з опуклим дном. Близькі аналогії низці мутинських посудин відомі в пізньолатенський час на значній території від Піренеїв і Альп до «Вільної Германії» [1]. Казанок з поховання 10 має виразні аналогії серед сарматських металевих посудин [7, с. 191–196].

Численний інвентар поховань, зокрема, такі хронологічні індикатори, як 13 фібул типу N, дозволяє досить надійно датувати Мутинський могильник. Ймовірно, поховання тут були здійснені в діапазоні від середини I ст. до н.е. до початку I ст. н.е., тяжіючи, найвірогідніше, до зламу ер.

Порівняно незначне число поховань, розмішених на компактному ізольованому майданчику, пишній набір інвентарю кожного поховання, що включав повний комплект озброєння та елементи престижної амуніції, вказує, що в Мутині були поховані представники військової дружини. При цьому більшість предметів має найближчі аналогії в місцевостях, що віддалені від Мутини на сотні й навіть тисячі кілометрів. Натомість з місцевою традицією пам'яток типу Харівка можна пов'язати лише парадні керамічні посудини. Тож постає цілком логічне питання: хто ж були ці «вікінги до вікінгів»?

На «західне» походження дружинників, похованих на Сеймі, насамперед вказує комплекс озброєння, типовий для цілої низки культур пізньолатенського кола. Як відомо, ним користувалися не лише етнічні кельти, але й носії низки синхронних культур, додаючи іноді власні зразки «національної» клинкової зброї: гето-даки – серпоподібний меч-сіку, германці – прямій однолезовий сакс тощо. До речі, саме таким був однолезовий меч з подвійного поховання 8 Мутина [3, с. 43–44]. Аналогічні вироби, типові для оксивської та пшеворської культур, можуть свідчити про германське походження дружини або принаймні окремих її членів. Як робочу гіпотезу можна висунути припущення про появу на Сеймі одного із загонів бастарнів (кельто-германців?), відомих, зокрема, за подіями 29 р. до н.е. на Нижньому Дунаї [4, с. 131–133].

На жаль, писемних згадок про події на Сеймі не залишилось, але археологічні матеріали красномовно говорять про складність історичних, етнічних і культурних процесів, що відбувались на просторах Дніпровського Лівобережжя на межі ер.

Можливо, дружина, що складалась з воїнів кельто-германського походження, прибула на Сейм на запрошення носіїв місцевих пам'яток типу Харівка. Кераміка останніх крім зарубинецьких містить виразні центрально-європейські риси [6]. Приблизно в цей же час зафіксовані напади сарматів на низку городищ Середньої Наддніпряни, про що свідчать знахідки наконечників стріл в зарубинецьких укріпленнях [5]. Тут варто згадати казанок з поховання 10 Мутинського могильника, який цілком може бути трофеєм, отриманим в результаті воєнних контактів між кельто-германцями чи германцями та сарматами [7, с. 195–196]. Отже, не виключено, що саме з сарматами воювали дружинники, поховані в Мутині. Синхронність здійснених поховань, можливо, говорить, що дружинники загинули в одній із битв. У той же час, поховані воїни, ймовірно, здобули перемогу: носії пам'яток типу Харівка, на боці яких, очевидно, воювали прибульці, поховали їх з дотриманням усіх деталей ритуалу, з власною зброєю та бронзовим посудом, на окремому могильнику.

Література

1. Жаров Г.В., Терпиловский Р.В. Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме. *Stratum plus*, 4, 2013. С. 35–41.
2. Жаров Г.В., Терпиловський Р.В. Мутинський могильник. *Культові і поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації*. Наукові студії, 7, Львів – Винники: Априорі, 2014. С. 159–172.
3. Жаров Г.В., Терпиловський Р.В. Зброя Мутинського могильника. *Археологія*, 2, 2021. С. 40–51.
4. Казакевич Г.М. Балканский поход бастарнов 29 г. до н. э. и одно погребение пшеворской культуры Верхнего Поднестровья, *Stratum plus*, 4, 2010. С. 131–136.

5. Максимов Є.В. Взаємовідносини зарубинецьких та степових плем'я Подніпро'я. *Археологія*, 28, 1978. С. 21–28.
6. Обломський А.М. Терпиловський Р.В. Посейм'я у латенський час. *Археологія*, 3, 1994. С. 41–51.
7. Трейстер М.Ю. Ещё раз о бронзовых сосудах из Мутинского могильника (о германских воинах на Сейме и германо-сарматских контактах на рубеже нашей эры). *Stratum plus*, 4, 2021. С. 181–202.
8. Bochnak T. *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie 9. przedrzymskim*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. 2005.
9. Łuczkiwicz P. *Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim*. Archaeologia Militaria, II, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie–Sklodowskie. 2006.

Жуков Олександр Володимирович
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БРОНЗОВОГО ВІКУ В СЕЛІ БАКИРІВКА ОХТИРСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На сьогоднішній день питання історичної минувшини України невід'ємно пов'язуються з археологічними дослідженнями. Не виключенням є і археологічна спадщина Сумщини, яка представлена значною кількістю пам'яток, що наразі є малодослідженими. Саме тому особливо актуальними стають наукові розвідки вітчизняних дослідників. Серед них варто виокремити В. Приймака, В. Звагельського, Є. Осадчого, Н. Милованову, А. Обломського, Р. Терпиловського, що займались дослідженням Сумської області. В нашому випадку мова піде про археологічні розвідки села Бакирівка Охтирського району Сумської області.

За останніми даними на території села існує декілька поселень бронзового віку, що можуть становити певну цікавість. Зокрема це територія села, біля церкви, берег стариці р. Ворскла. Поселення виявлене та обстежене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989. обстежене Є.Осадчим у 2003. Розміри Поселення – 190х60 – 75 м. Потужність культурного шару – 0,75-0,8 м, розораний на глибину 0,25-0,3 м. Матеріали представлені керамікою епохи бронзи (ймовірно зрубної культури). На момент обстеження у 2003 з'ясовано, що поселення частково задерноване, частково розорується. Через поселення проходить ґрунтова дорога. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [1].

За 0,7 км на південний схід від села, край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла знаходиться поселення, виявлене та обстежене А.Обломським та Р.Терпиловським у 1989. Обстежене Є.Осадчим у 2003. Розміри поселення - 690x150 – 30 м. Потужність культурного шару – 0,75-0,8 м. Розораний на глибину 0,25-0,3 м. Матеріали представлені керамікою епохи бронзи (ймовірно зрубної культури та, ймовірно, культури багатоваликової кераміки) та раннього залізного віку, а також трьома фрагментами червоноглиняних античних амфор. На момент обстеження у 2003 поселення розорюється. Матеріали обстежень зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [2].

На північній околиці території села, за 0,3 км, на північ від церкви, існує поселення відкрите та обстежене у 1991 Н. Миловановою. Обстежене Є.Осадчим у 2003. Поселення займає ділянку мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла, на даний момент зайняте садибами, де зібраний підйомний матеріал. Підйомний матеріал представлений ліпною керамікою епохи бронзи та крем'яними знаряддями. Культурний шар не виявлений. На момент обстеження у 2003 на території поселення розташований приватний котедж (вул. Зарічна, 15). Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [3].

На території села, за 20 м на схід від церкви також є поселення відкрите та обстежене у 1991 Н. Миловановою. Обстежене Є.Осадчим у 2003. Підйомний матеріал зібрано зліва від церкви, на піщаному схилі берега стариці р. Ворскла. Поселення займає ділянку першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла, на даний момент зайняте садибами. Висота поселення над рівнем заплави становить 5,0 – 6,0 м. Підйомний матеріал представлений ліпною керамікою епохи бронзи. Знайдене зубчате знаряддя з крем'яної пластинки. На момент обстеження у 2003 на території поселення розташована приватна садиба (вул. Зарічна, 9). Вільною від забудови залишається невелика ділянка берега, по якій проходить ґрунтова дорога. У відслоненнях дороги виявлений культурний шар потужністю до 0,2 м. Матеріали зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею [4].

Вище згадані пам'ятки є невеликою складовою археологічної спадщини України. Проте вони можуть бути ключовими з точки зору подальших регіональних досліджень.

Література

1. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. // Архів ІА НАНУ. Р. 1, № 1989/68. С. 11; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. // Архів ІА НАНУ. ф. е. 2003/140. С. 6.

2. Обломский А. М. Отчёт о разведках на территории Сумской области в 1989 г. // Архив ІА НАНУ. Р. 1. ф.е. 1989/68. С. 11-12; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. // Архив ІА НАНУ. ф. е. 2003/140. С. 6.
3. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. // Архив ІА НАНУ; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. // Архив ІА НАНУ. ф. е. 2003/140. С. 8.
4. Милованова Н. А. Отчёт о полевых исследованиях на территории Сумской области в 1991 г. / Н. А. Милованова // Архив ІА НАНУ; Приймак В.В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Охтирського району Сумської області у 2003 р. // Архив ІА НАНУ. ф. е. 2003/140. С. 6.

Зимовець Роман Віталійович,
кандидат філософських наук, науковий
співробітник Відділу філософії культури,
етики та естетики Інституту філософії
ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Окatenко Віталій Миколайович,
науковий співробітник, начальник
Слобідської експедиції ДП «НДЦ
«Охоронна археологічна служба
України» Інституту археології НАН
України

НАНОСНИК У ВИГЛЯДІ ПРОТОМИ КОПИТНОГО З ЛЮБОТИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

У 2021 році, під час зйомки плану курганних насипів і огляду міжкурганного простору у східному секторі («Б») Центральної частини Люботинського могильника [5, с. 87–93, рис. 1; 2] Скіфською Лісостеповою експедицією під керівництвом В.М. Окatenка був виявлений бронзовий (табл. 1) наносник, оформлений у традиціях скіфського звіриного стилю (рис. 1). Відносно короткий щиток наносника має трикутну у перетині форму. Перпендикулярно щитку розташована шия з круглим отвором для закріплення на ремінній основі. Голова – перпендикулярна шиї та паралельна щитку. Вона складається з дещо вигнутого носу, непропорційно великого вуха, спрямованого назад та вгору, а також довгого рогу, який має неправильну S-видну форму. У центрі голови з двох сторін – круглі очі (опуклі зіниці лежать у заглибленнях очниць), до яких дотичні трикутні сльозниці. Моделювання зображення скульптурне, але розраховане, переважно, на боковий огляд. Висота наносника: 6,5; довжина щитку: 5; довжина голови: 6; діаметр отвору: від 0,6 до 1 см. За класифікацією О.Д. Могилова належить до підкласу бронзових, відділу «з петлею на звороті» [4, с. 382].

Наносники були розповсюдженим елементом оздоблення кінської вузди скіфського часу, особливо у V–IV ст. до н.е. Зазвичай вони оформлювалися у вигляді протом або голів грифонів, хижих птахів, хижаків та різноманітних копитних тварин. Повної аналогії люботинському зображенню серед численних наносників скіфського часу Східної Європи виявити не вдалося. Але деякі художні особливості представленого зображення дозволяють привести низку аналогій, які допомагають більш-менш чітко атрибутувати наносник й визначити його датування. До таких особливостей належить, насамперед, велике вухо, довжина якого перевищує довжину носової частини та незвична форма й розташування рогу, який виростає з середини носової частини і, роблячи напівзавиток, тягнеться над довгим вухом, загинаючись вгору та загострюючись у самому кінці.

За іконографією образу, найближчою аналогією нашому зображенню є наносник з кургану 2 Аксютинці-Стайкин Верх [3, с. 1154, 1473:5]. Тут представлена протома дорослого оленя з довгим вухом та рогами. Передній відросток рогів показаний петлею, розташованою між оком на носом, задній – двома довгими рельєфними лініями, що лежать на вусі (рис. 2:1). А.Р. Канторович вважає таку схему рогів спрощенням висхідного мотиву зображення задніх відростків у вигляді пальмети та деградацією зображення переднього відростку. Такого роду схематизація була характерною для лістостепових виробів, на відміну від зображень, наближених до античних виробничих центрів. За низкою аналогій, що походять з об'єктивно датованих комплексів аксютинецьке зображення відноситься до першої половини – середини V ст. до н.е. [3, с. 398].

Аксютинецький наносник відрізняється від люботинського більш видовженими пропорціями, але він дає ключ для розуміння незвичайної схеми рогів люботинського зображення. Зрощення рогу з носовою частиною і подібна до петлі форма є граничним способом схематизації переднього відростку рогів оленя або лося. Зображення переднього відростку, дотичного до верхньої частини носу зустрічаються на багатьох бронзових бляхах, оформлених у вигляді голови лося у профіль; особливо з території Степової Скіфії [2, рис. 4, 5; 7, с. 128–132]. Як правило, завершення відростків оформлювалося у вигляді пташиних голівок з закрученими у кільце клювами (рис. 2:3). Інша варіація цієї теми – передача переднього відростку у вигляді пташиної голівки з закрученим клювом у зображеннях оленів з Семибратніх курганів, курганів 11 Ульського ритуального комплексу та 5 у с. Берестняги (середина – друга половина V ст. до н.е.) [3, с. 1466:1–5].

Ймовірно, що в люботинському зображенні висхідний сенс цього художнього прийому передачі переднього відростку, що лежить на носі та закінчується пташиною голівкою вже був втрачений. Замість двох виражених відростків з'являється оригінальний єдиний ріг, що виростає з середини носової частини та прямує назад та вгору. «Пальмета» задніх відростків редукується до єдиної рельєфної лінії, яка лежить на вусі. Манера зображення рогу надає всьому образу фантастичних рис, але, тим не менше, вона зберігає зв'язок з висхідною схемою передачі рогів лося або оленя. Граничну примітивізацію цієї схеми можна спостерігати на одному з кримських наносників, де передній відросток стає окремим рогом-завитком фантастичного звіра [7, с. 122, кат. 323].

Ще одна група зображень голови оленя, яка проявляє певну подібність до люботинської прототи походить зі зруйнованого поховання 1 біля Хошеутово у Нижньому Поволжі [1, с. 102, рис. 1: 7,8]. Йдеться про дрібні бронзові бляшки – деталі кінської вузди та аналогічні їм образи на псаліях (рис. 2:2). Саме тут присутні риси, непритаманні середньодніпровським зображенням: гіперболізовано довге вухо та лаконічна передача притиснутих до голови рогів єдиною рельєфною лінією. Щоправда, хошеутівські олені мають виражені симетричні відростки, редукція переднього відростку до геометризованого завитку не спостерігається. Тим не менше, витягнуті пропорції голови, особливості передачі рогів та загальна іконографія свідчать про можливу спільність художньої інтерпретації популярного загальноскіфського образу. Поховання 1 Хошеутово датується першою половиною, або, вужче, другою чвертю V ст. до н.е. [6, с. 9].

На підставі наведених аналогій наносник з Люботинського могильника може бути датований V ст. до н.е., враховуючи схематизацію рогів, ймовірніше, серединою чи другою половиною цього століття. Представлений на ньому образ є оригінальною «лісостеповою» інтерпретацією мотиву голови оленя або лося. Не виключено, що ця інтерпретація сформувалася під впливом східних художніх імпульсів з боку скіфської культури Нижнього Поволжя, або мала спільне з ними походження.

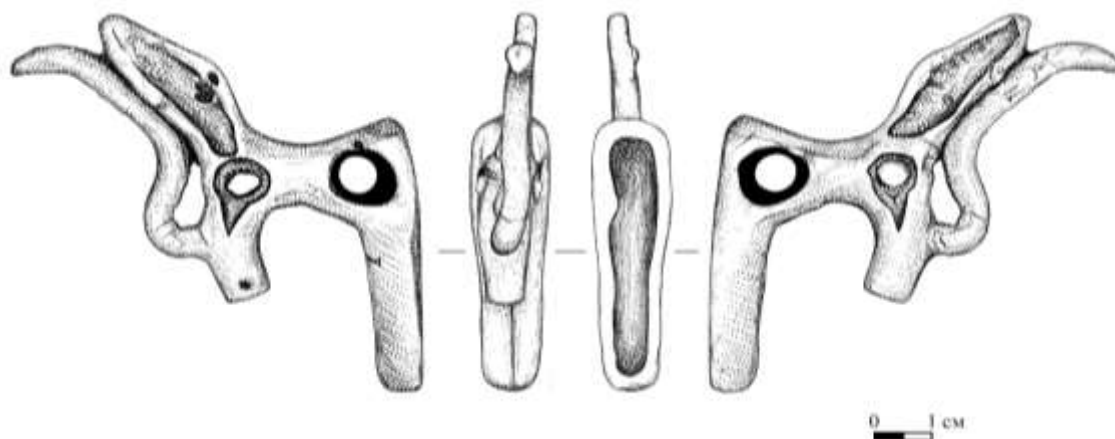

Рис. 1. Наносник з Люботинського могильника. Метал. Прорисовка Т. Менчинської.

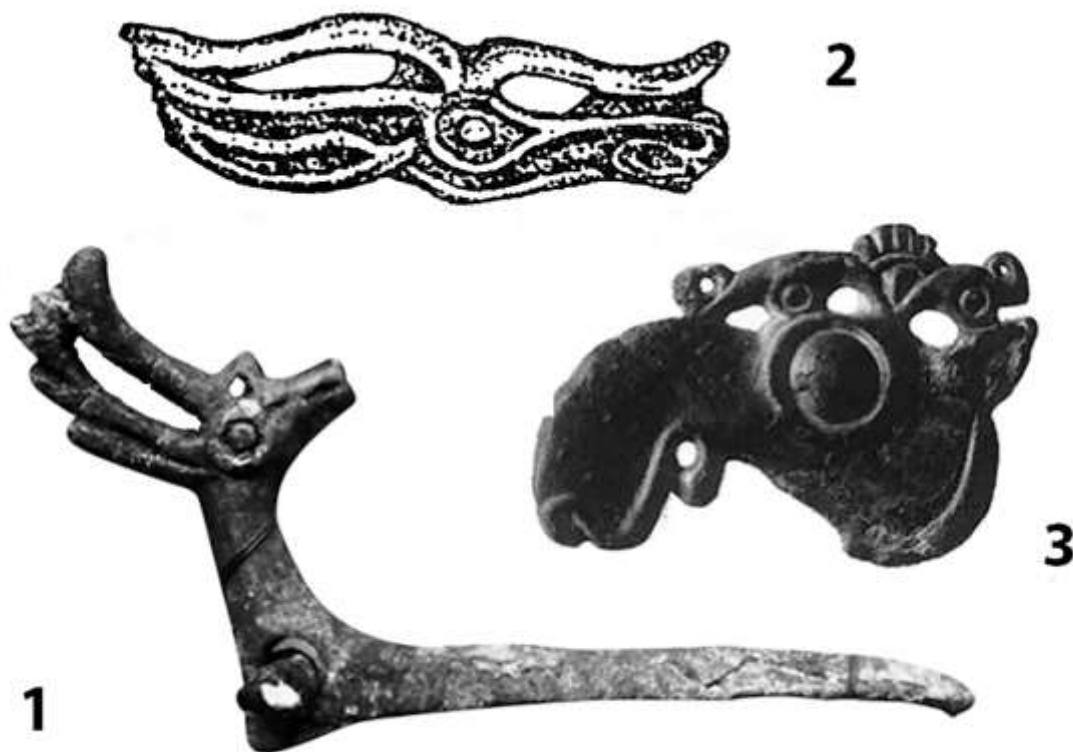

Рис. 2. Аналогії образу з Люботинського наносника (без масштабу).
 1 - курган 2 Аксютинці – Стайкин Верх. 2 - поховання 1 Хошеутово. 3 - Малі Семибратні кургани. (За: 1 - Канторович, 2015, с. 1473, рис. 5. 2 - Дворниченко, Очир-Горяева, 1997, с. 102, рис. 1: 8. 3 - Канторович, 2015, с. 1483, рис. 5).

ДОДАТОК Т.Ю. ГОШКО

Інститут археології НАН України

Таблиця 1. Елементний склад металу наносника.

Ат. номер	Елемент	Концентрація елемента	Поправка
15	P	0,863	0,115
16	S	0,33	0,008
29	Cu	81,87	0,164
50	Sn	4,699	0,072
51	Sb	0,081	0,035
82	Pb	12,16	0,164

Література

1. Дворниченко В.В., Очир-Горяева М.А. Хошеутовский комплекс уздечных принадлежностей скифского времени на Нижней Волге//Донские древности. Вып.5. Сарматы и Скифия. Сборник научных докладов III международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории». - Азов, 1997. - С. 99-115.

2. Канторович А.Р. Изображения лося в восточноевропейском скифском зверином стиле: классификация, типология, хронология//Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. К 70-летию Э.В. Ртвеладзе. - Т. 3. - Москва, 2013. - С. 423–480.
3. Канторович А.Р. Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция: Диссертация д. и. н.- Москва: ИА РАН, 2015. – 1724 с.
4. Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. Київ-Кам'янець-Подільський, 2008. – 439 с. – 206 рис.
5. Окатенко В.М. Дослідження Центральної групи Люботинського могильника скіфського часу//Археологія Південно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (11 лютого 2021 р., м. Суми). – Суми. ФОП Цьома С.П., 2021. – С. 87–93.
6. Очир-Горяева М.А. Погребения скифской эпохи с предметами конской узды из Нижнего Поволжья//Российская археология. – 2008. – № 4. – С. 5–14.
7. Скорый С.А., Зимовец Р.В. Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции. Издание второе, дополненное, переработанное. – Полтава: ООО «АСМИ», 2021. – с 344 с.

Глюхіна Катерина Олексіївна
магістр історії, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка

ВІЙСЬКОВА ПІДГОТОВКА АМАЗОНОК В ОБРАЗІ ЖІНОК-ВОЙОВНИЦЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

На сьогодні є актуальним вивчення за археологічними та епіграфічними джерелами особливостей рівня фізичного розвитку жінок-войовниць, що є наслідком особливостей фізичної підготовки, використання різних видів зброї, нетрадиційних для первісного суспільства видів рухової активності жінок, що може дати основу для впровадження методів ведення бою, так і підготовки жінок до збройних зіткнень з використанням нетрадиційного озброєння, вивчення способів виживання в польових умовах. Детальне вивчення зброї, поранень жінок скіфського періоду за археологічними джерелами дає основи для висвітлення особливості військової тактики скіфського періоду, виявлення недосконалості у веденні бою, відмінності у тактиці від скіфів-чоловіків, що могло стати причиною поразок. Оскільки здебільшого цілеспрямоване навчання військової справи скіфів відбувалось для осіб чоловічої статі, недостатньо є вивченими аспекти фізичної підготовки дівчат та жінок, що могло мати індивідуальні особливості. Даний напрям має соціальне значення, що є складовою культури скіфів Північного Причорномор'я зокрема та може бути складовою нових напрямів досліджень гендерної історії.

Водночас коли поховання жінок зі зброєю складають четверту частину від скіфських поховань Північного Причорномор'я, можна стверджувати про

необхідність жінок займалися військовою справою, ураховуючи втрати серед чоловічого населення у збройних конфліктах, які за Діодором Сицилійським «ще в незапам'ятні часі рушили походом на Європу, але всі загинули там» [1, с.108; 3; 7, с.2].

Ураховуючи виділення закономірностей між археологічними знахідками, епіграфічними джерелами та відомостями про амазонок у записах античних авторів, можна висунути гіпотези щодо тактики ведення бою скіфськими жінками, їх фізичних здібностей за будовою тулуба, знайти співвідношення між пораненнями амазонок, використання ними зброї, характером військової підготовки.

Коли за Геродотом до V ст. до н.е., амазонки стверджували, що «ми стріляємо з луків, кидаємо дротики, їздимо верхи, а жіночої праці не навчені» [10, с. 40], а Діодором зазначено про войовницю, яка «наділена царською волею... за чоловіками залишила прядіння шерсті і хатні жіночі заняття» [1, с. 54], є чимало поховань жінок, в яких знаряддя праці, до серед яких: прясельця кістяні та дерев'яні веретена, голки, шильця, щипці, проколки традиційно належать до жіночих [7, с.17] В той час, коли Помпеєм Трогом в «Філіпповських історіях» згадано про навчання дівчат змалку до зброї та коней, а не «до або обробки вовни», також Помпонієм Мелою зазначено про заняття амазонками, які «не звільняються від військової служби.» аналогічними справами, що й чоловіки [9, с.115; 11, с. 45], що підтверджено знахідками знарядь праці та зброї, що тотожна чоловічій: списів, дротиків, сагайдаків зі стрілами, каменів від пращі [4; 7, с.17].

Наслідком розвитку здібностей дівчат до зброї, коней [5, с. 347, 357] є записи Діодора, який відзначив амазонок «такою хоробрістю, що не лише спустошило багато сусідніх країн, а й підкорило навіть значну частину Європи та Азії» [1, с. 54], та зображення войовниць з досить розвиненою мускулатурою. [9, с.116]. Про розвиток м'язів плечового поясу, що задіяні для стрільби з лука, зусилля при натягуванні якого могло досягати у 40–60 кг [2], зважаючи на різний рельєф кістки в місцях кріплення правої і лівої рук, може свідчити також поховання № 2 кургану № 25 поблизу с. Гришківка [8, с. 54].

До зброї, що загалом відповідає характеру озброєння скіфського війська [7, с. 19], ураховуючи поширені поранення від застряглих в кісткових та м'язових тканинах вістря стріл, [7, с. 18; 11, с. 20] свідчить про переважну участь войовниць у дистанційних боях, використання луку, рідше-списів, мечів, сокир [6, с. 89,91; 9, с. 116]. Ураховуючи переважну кількість в похованнях амазонок безконтактної зброї, розвиток м'язів і деформацію кістяка, характерну для тривалого перебування верхи на коні, на якому невелика вага тіла стала перевагою для маневрування зброєю, можна відзначити відмінну від чоловіків

тактику ведення бою [2]. В той час, коли ведення бою верхи може нівелювати відмінності в фізичній силі між статями, коли степове середовище є сприятливим для розвитку якостей, необхідних для ведення бою жінками [11, с. 171], уже після сходження з коня за Філостратом жінки стають «слабкими, і в повному сенсі жінками» [9, с.115].

У підсумку можна стверджувати, що виокремлення військової справи амазонок та виділення основних підходів до військової справи в залежності від періоду, географічного розташування жінок-войовниць надає можливість з'ясувати особливості військової підготовки жінок-войовниць, розвиток фізичних навичок амазонок як засобу виживання, відвойовування територій, її пріоритетних сторін, так і недоліків на відміну від чоловіків-воїнів.

Література

1. Етніка: [опис племен] / Стефан Візантійський // Українознавство: хрестоматія-посіб.: у 2-х кн. / В. С. Крисаченко. – Київ, 1996. – Кн. 1
2. Загадкові степові амазонки. Невигадані історії. Частина 2 https://www.dnipro.lib.dp.ua/amazonki_sarmati_zhinki_voini
3. С.А. Плетнева «Амазонки» как социально-политическое явление [Текст] / // Культура славян и Русь. – М. : Наука, 1999. – С. 529-537
4. Тороп С.О. Скіфські воїтельниці. <http://www.bizslovo.org/content/index.php/en/istoriya-nikorolya/134-davnya-istoriya/376-skifski-voitelnyci.html>
5. Фіалко О.Є. «А дівчат амазонки привчали до зброї, коней та полювання...» [Електронний ресурс] / О.Є. Фіалко // Археологія і давня історія України. – 2020. – Вип. 3. – С. 347–359.
6. Фіалко О.Є. Поховання амазонок Лісостепового Придніпров'я / Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. – К.: ІА НАН України, 2019. – Вип. 4 (33). – С. 80–96.
7. Фіалко, О. Є. Скіфські амазонки в археологічних реаліях [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.04; НАН України, Ін-т археології. – Київ, 2020. – 31 с.
8. Фіалко О. Є. Чи воювали скіфські амазонки? [Електронний ресурс] / О.Є. Фіалко // Магістеріум. Археологічні студії. – 2015. – Вип. 60. – С. 51–55.
9. Фіалко О. Як воювали скіфські амазонки – пішими або верхи? [Електронний ресурс] / О. Фіалко // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. – 2014. – Вип. 21. – С. 114–123.
10. Шевченко О.Б. Сарматська жінка за даними наративних джерел / О.Б. Шевченко // Записки історичного факультету. – Одеса, 2011. – Вип. 22. – С. 38–57.
11. Porter J. R. Review of Adrienne Mayor, The Amazons: lives and legends of warrior women across the Ancient World. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2014. Pp. xiv, 519. ISBN 9780691147208. – 2020.

Кулик Аліна,
студентка 3 курсу спеціальності 032
історія та археологія ННІ історії, права
та міжнародних відносин Сумського
державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка
(науковий керівник кандидат історич-
них наук, доцент І.С. Кедун)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СМТ. ВОРОНІЖ У 2021 РОЦІ

Вороніж – селище міського типу у Шосткинському районі Сумської області, що розташовано на обох берегах р.Осоти. Заселення селища почалось ще з часів пізнього палеоліту , про це свідчать знайдені на території Вороніжа кременеві знаряддя. Також в ході проведення досліджень які проводились до 2021 року, було знайдено поселення часів бронзи, скіфського часу а також слов'янський і староруський курганний могильник.

У 2021 року в смт. Вороніж відбулась археологічна експедиція Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка під керівництвом Кедуна Івана Станіславовича – викладача СумДПУ ім. А.С. Макаренка ННІ історії, права та міжнародних відносин, археолога , педагога та науковця. В дослідженнях активну участь приймали студенти ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, студенти історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, а також співробітники Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського.

В ході дослідження було виявлено ймовірне розташування давньоруського городища. Було закладено декілька шурфів: два шурфи було закладено в центральній частині Вороніжа, також на ділянці за 270-400 м. від західної околиці сучасного Вороніжа , вздовж дороги на с. Клишки. Ділянка розташована на підвищенні, на правому березі р. Осота. Крім того один шурф було закладено на ур. Монашинське, приблизно за 1,2 км від північно-східної околиці селища. В цих шурфах було знайдено археологічні матеріали:

- 1) три фрагментами кераміки 17–18 ст.;
- 2) стінки кругової кераміки 18–19 ст.;
- 3) колекцію кругової кераміки 12–13 ст.;
- 4) один фрагмент кераміки: ліпної стінки та декількох – кругових стінок і денця;
- 5) кругова кераміка 11–13 ст. стінками ліпних посудин, денце на якому присутнє клеймо у вигляді двох кіл з'єднаних шістьома

променями(індивідуальні знахідки представлені точильним бруском, металевим кільцем та двома уламками залізних предметів);

- б) фрагменти двох вінець поливної кераміки 18–19 ст. та двома ліпними стінками;

Дослідивши вище зазначені матеріали зробили висновки, що селище Вороніж почало активно існувати в 11–13 столітті, сама територія смт почала заселення в добу бронзи. А вже сучасний Вороніж виникає поруч з попередніми поселеннями у 17 ст., за 2–3 км ввєрх по течії річки Осоти, навколо нього виникло нове поселення, а згодом виникли і фортифікаційні укріплення для забезпечення захисту мешканців Вороніжа.

Отже , можна зробити висновок, що до 2021 року було проведена певна кількість археологічних досліджень, але даних про наявність давньоруського поселення в регіоні не існувало. В процесі проведення розвідки 2021 року, вдалось зафіксувати наявність нового давньоруського поселення в регіоні. Культурний шар зберігся лише в археологічних об'єктах, розвідка засвідчила, що люди тут жили й у добу Давньої Русі. Коли це буде остаточно доведено, історичний вік селища Вороніж може зрости з понад 800 років до 1000. Втім говорити про розміри, тип поселення - селище чи городище, наявність укріплень, період існування можна буде тільки після багаторічних і повномасштабних розкопок.

Лєвченко Аліна Віталіївна,
студентка 1 курсу спеціальності 014
середня освіта (історія) ННІ історії,
права та міжнародних відносин
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макарєнка
(науковий керівник кандидат педагогіч-
них наук Н.В. Ярош)

ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ СЕЛА ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Досліджуючи пам'ятки Сумщини, не могли не згадати і с. Зелений гай поблизу р. Псел.

Вивчаючи це село, можна знайти багато інформації про археологічний комплекс, який складається з двох городищ, великого селища і курганного могильника. Вивчення курганного могильника, дослідження якого триває вже протягом 20 років, заважає густий ліс та великі хащі.

Тут немає табличок чи попереджень про археологічні дослідження, тому мало хто з сумчан знають про це історичне місце. Крім курганів-могильників до Зеленогайського археологічного комплексу, що є пам'яткою національного значення, входять два давньослов'янські городища та поселення площею 25 гектарів.

Взагалі, перші дослідження на території села Зелений гай проводив М.О. Макаренко, але економічні складнощі, які почалися на початку 90-х років ХХ ст., привели до того, що дослідження значно зменшилися в масштабах, які з 1996 р. здійснювалися тільки Сумською археологічною експедицією під проводом В.В. Приймака.

На той час, великий внесок в дослідження археологічного комплексу в селі зробив такий відомий палеоантрополог як П.М. Покас, смерть якого пізніше завадить археологам ввести дані в науковий обіг.

Одне з городищ, було засноване ймовірно носіями роменської культури. Воно знаходилося на опорному пункті сухопутному торговельному шляху Київ-Булгар, який був відомий і широко використовувався протягом XI–XII ст.

Матеріали досліджень свідчать, що Зеленогайський комплекс відігравав велику роль у торгових операціях Хозарського каганату.

Зеленогайський курганий могильник на сьогодні є найбільшим із збережених некрополів кінця I – початку II тис. в Східній Європі, поряд із загальновідомим Гньоздовським біля Смоленська, Журавненським на Ворсклі та Гочевським на Пслі. Могильник складається з 22 груп та нараховує близько 2,5 тисячі насипів. Роботи на могильнику, як вже зазначалося, розпочав М.О. Макаренко у 1929 р [1, с. 16].

Краніологічний матеріал зібраний з 28 поховань, з яких 13 – з курганного могильника XI–XII ст. і 15 – з ґрунтового могильника XII–XIII ст. При вивченні кісткових решток з поховань з трупопокладенням певну увагу привертає демографічний аналіз. Дитяча смертність складає 10,74, (3 з 27 поховань). За цим показником група із Зеленого Гаю значно відрізняється від близьких за часом груп населення сусідніх територій [2, с. 94].

Серед нечисленних індивідуальних знахідок можна назвати залізний ромбічний наконечник стріли XI–XIII ст. знайдений на глибині 0,2–0,4 м в траншеї I, а на глибині 0,6 м - залізний ніж. Трохи більше знахідок виявлено в траншеї III на валу по периметру городища: на глибині від 0,4 до 16 м – залізний рибальський гачок, амулет з ведмежого ікла, кістяна проколка [3, с. 83–84].

У 1982 р. члени археологічної секції Сумського палацу піонерів (керівник А.В. Радько) дослідили ще один курган: трупопокладення на рівні давнього горизонту, серед супроводжуючого інвентаря знайдено два срібних дротяних

браслети з розплюснутими кінцями, чотири скроневих кільця, намисто з золотоскляних біпірамідальних сердолікових намистин та жовтого бісеру, а також бронзові кулеподібні підвіски [3, с. 89].

Отже, археологічний комплекс біля села Зелений Гай на Сумщині має досить багату історію. Він показує нам, що навіть такі незначні та маловідомі території міста Суми, мають досить велике історичне значення для розвитку історії та археології в Україні.

Література

1. Покас П.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В. Зелений Гай І. Полтава: Техсервіс, 2007. 88 с.
2. Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел. *Археологія. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць / за ред. Артеменко І.І, Баран В.Д., Бібіков С.М. та ін.* Київ: Наук. Думка, 1987. С. 94-99.
3. Сухобоков О.В., Моця О.П. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області. *Археологія. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць / за ред. Артеменко І.І, Баран В.Д., Бібіков С.М. та ін.* Київ: Наук. Думка, 1987. С. 83-94.

Леонтенко Дмитро Анатолійович,
студент 1 курсу спеціальності 032
історія та археологія ННІ історії, права
та міжнародних відносин Сумського
державного педагогічного універ-
ситету імені А.С.Макаренка
(науковий керівник кандидат педагогіч-
них наук, доцент С.О. Авхутська)

ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ МАКАРЕНКА НА СУМЩИНІ

Територія Сумщини завжди привертала увагу дослідників історичного минулого України. Одним із найактивніших дослідників археології Сумського краю на початку ХХ ст. був Микола Омелянович Макаренко, незважаючи на його різносторонність, саме археологічна діяльність принесла йому найбільше визнання. Його цікавість до цієї території була не без підставна, оскільки це була його мала Батьківщина. Ще протягом навчання в Археологічному інституті в Петербурзі, Микола Омелянович починає досліджувати території поблизу річки Сули і робить пробні розкопки, але не припиняє мріяти про розгортання масштабних археологічних робіт на цій місцевості [3, с.71].

Згодом, після закінчення університету, він все ж таки отримує дозвіл на проведення археологічних розкопок на території городища Монастирище, яке знаходилось поблизу міста Ромни. Його дослідження роменських городищ, включаючи перерви, тривало з 1901 – 1924 рр. та охоплювало вивчення й інших регіонів Посулля. Матеріали, знайдені під час експедицій, становили неабияку

наукову цінність. Окрім Монастирища, схожу матеріальну базу було знайдено в Глинському городищі, селі Ведмежому поблизу річки Ромен, в садибі Г. Вашкевича над річкою Сулою, в селі Петрівському Тростянецькому районі, в селі Волинцевому Путивльського району. На цих підставах Микола Омелянович робить висновок, що знахідки належать до окремої культури – роменської культури, яку датують VIII – XX ст. Рештки посуду, з своєрідним орнаментом, вироби з кісток, заліза, релігійна атрибутика, могильники, землянки, рештки свійських тварин, глиняні вироби, унікальна кераміка – всі ці знахідки описані в наукових працях М. О. Макаренка та в його листах до колег [2, с. 30].

Окрім дослідження слов'янських городищ, М. О. Макаренко цікавився українським зодчеством. Дослідження церкви Святої Трійці у селі Пустовійтівка та Покровської Церкви в Ромнах висвітлено в його статті: «На родине последнего гетмана запорожского П. И. Калнышевского». Виступав за охорону та збереження археологічної пам'яті, у тому числі боровся проти знесення пам'яток зодчества. Так, Покровська Церква, яка знаходилась в місті Ромни – була перенесена до Полтави, щоб уникнути її знищення, весь цей процес ініціював саме Микола Омелянович.

Неможливо недооцінити його вклад в розвиток музейної справи на Сумщині. Під час експедицій, він відправляв велику кількість речових пам'яток до Сумського та Роменського краєзнавчих музеїв, останній, до речі, був заснований за його участю. Велика кількість експонатів та книг в Роменському краєзнавчому музеї була привезена за розпорядженням Макаренка, та після його засудження, радянська влада почала знищувати всі його примірники, картини з його зображенням та автографами [1, с. 120].

Підсумовуючи, потрібно сказати, що Микола Омелянович Макаренко зробив великий внесок у дослідження та розвиток Сумщини, мав чітку позицію щодо збереження археологічної пам'яті. Сприяв розвитку археологічної науки в рідному краї та її популяризації за допомогою співробітництва з музеями та друку власних праць.

Література

1. Білодід О. І. Про Макаренка М. О. Археологія. 1989. № 1. С. 120–131.
2. Граб В.И. Дело Н.Е. Макаренко. Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Суми – Ромни. 1990. С. 29–31.
3. Макаренко Д.О. Микола Омелянович Макаренко. К.: Наукова думка, 1992. 168 с.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРШИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР НА ТЕРИТОРІЇ ПУТИВЛЬЩИНИ

Путивльщина завжди славилася великою кількістю історичних та археологічних пам'яток. Що зумовлено давньою та славетною історією цієї частини Сумщини, адже за різними даними сліди заселення самого міста Путивль сягають IX–X століть, а про його статус як міста говориться вже з 1146 року.

Перші археологічні дослідження Путивльщини розпочалися у XIX столітті відомим дореволюційним вченим Д. Самоквасовим, який здійснював розкопки курганних погребінь біля населених пунктів Бунякине та Волокитине у 1872–1873 роках. Також велика робота по виявленню і вивченню археологічних пам'яток Путивльщини була проведена такими науковцями як Я. Морачевський, І.Ляпушкін, В. Богусевич, С. Березанська та іншими.

Саме археологічні знахідки дають можливість говорити про те, що заселення людиною території нинішньої Путивльської громади розпочалося ще у IV століття до н.е., тобто доби неоліту. Одними з перших, хто почав заселяти дані території стали носії дніпрово-донецької культури, представники пізньокраманьйонської раси, що будували свої поселення на берегах водойм. Житла свої вони будували з глини, дерева та очерету, в центрі яких знаходилися відкриті вогнища. Дана культура характеризується гребінцево-накольчастою керамікою, займалися в основному мисливством, рибальством та збиральництвом, мали примітивні релігійні вірування, про що свідчать їх поховання, які являли собою колективні могили, де лежачі на спині тіла, засипали порошком червоної вохри, що символізувала домашнє вогнище або кров – символ начала[3, с. 5].

Вже з середини VI століття дніпрово-донецька культура зазнає вагомого впливу від культури ямково-гребінцевої кераміки. Доказами існування даної культури на території Путивльщини є знайдені Дмитром Телегіним кам'яні вироби – скребки, нуклеуси, тесла, молоти, відщепи тощо.

Також на згаданих територіях доведено існування лисогубівської культури, для якої притаманними є вже зачатки землеробства, наземні житла каркасної конструкції з утрамбованою глинобитною підлогою. Доказами існування даної культури на території Путивльщини є знахідки в населених пунктах Скуносове та Волинцеве. А в селі Гірки археологами було віднайдено мисливсько-збиральницьку стоянку, де знайдено численні знаряддя праці з кременю і кварциту. За думкою більшості дослідників племена лисогубівської

культури були асимільовані культурою ямково-гребінцевої кераміки, про що також свідчать знахідки в селах Скуносове та Волинцеве, а саме у 1954 році Софією Березанською були знайдені уламки посудин, крем'яні та кварцитні знаряддя, представлені скрибками, ножами, сокирами та ін. Докази перебування даної культури пізніше також знайдені на околицях самого Путивля, в селах Чаплища, Октябське, Манухівка тощо [3, с. 5].

Вже з III століття до н.е. на території нинішньої Путивльської громади з'являються поселення Мар'янівської культури, що отримала назву від села Мар'янівка, сучасне Бунякине. Археологічні знахідки свідчать, що представники даної культури вже вмiли обробляти метал, проте поруч iснували i кам'яні знаряддя, кераміка була схожою на неолітичну, конічної форми з маленьким денцем, тонким стінками, прямим вінчиком та добре випаленою поверхнею, маючи темно-жовтий або світло-сірий колір. Дещо від попередників відрізнявся і поховальний обряд, який представляв собою кремацію, про що свідчить розкопаний Іваном Артеменко могильник, який мав овальну форму та містив кремовані рештки померлих [3, с. 6].

Також на території Путивльщини Софією Березанською були віднайдені залишки культур багатоваликової кераміки, яка характеризується житлами напівземлянками, або наземними глинобитними спорудами. Обряд поховання – скорчене на боці трупопокладення. Самі поховання являли собою кургани, проте були віднайдені також прості ями з дерев'яними зрубами, кам'яними ящиками тощо. Зустрічаються і кремовані рештки, керамічний посуд у похованнях здебільшого відсутній. Віднайдені характерні для даної культури знаряддя праці з бронзи та каменю: ножі, тесла, сокири, долота та терки, абразиви, ковадла тощо [1, с. 40].

В 1955 році Дмитром Телегіним біля села Іванівка було відкрито поселення східнотшинецької культури, а в результаті його вивчення виділена так звана «іванівська кераміка», яка вирізнялась домішками в глині товченого граніту чи кварциту, мала світло-рожевий або жовтуватий колір та блискучу поверхню. Найбільш характерними посудинами були горщики тюльпано-подібної форми, напівсферичні, конічні миски, глиняні ложки тощо. Залишки кераміки віднайдені також в похованнях, які могли представляти собою як тілоскладення в курганах, так і кремовані рештки в могильниках. Для східнотшинецьких племен було характерне тваринництво та мисливство, чому сприяли віднайдені археологами серпи та наконечники стріл. Також віднайдені вироби із бронзи – ножі, шила, прикраси [2, с. 76].

Цінною знахідкою доби бронзи на Путивльщині є уламок бичачої щелепи з малюнками. Дана знахідка була досліджена в Путивльському краєзнавчому музеї і являє собою половину щелепи, коричневого кольору, гладка, ніби відполірована. В широкій частині є отвір, можливо призначений для шнура, краї вузької частини стерті, можливо вона слугувала рукояткою. На зовнішньому боці можна розгледіти зображення вулиці, поля, худоби, на іншому складний геометричний орнамент. Прийнятою є думка, що один бік зображує життя реальне, другий потойбічне. Як варіант дана щелепа належала шаману, який вважався посередником між двома світами. Нині дана знахідка вважається одним з перших доказів появи мистецтва на території Путивльщини.

Таким чином, можна зробити висновок, що саме археологічні знахідки дають можливість готувати про час появи людини та території Путивльщини та дати характеристику першим культурами, представники яких населяли згадану територію в періоди від неоліту до бронзи.

Література

1. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. Київ: Наукова думка. 1982. 212 с.
2. Телегин Д.Я. Отчет о работе неолитического отряда Левобережно-Сейминской экспедиции 1953 года НА ИА НАН України. 1953. № 1953/8а.
3. Путивльський краєзнавчий збірник: Випуск 3. Суми. ВТД «Університетська книга». 2007. 286 с.

Макуха Анна Андріївна,

студентка 1 курсу спеціальності 032 історія та археологія ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
(науковий керівник кандидат педагогічних наук, доцент С.О. Авхутська)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В.А. БОГУСЕВИЧА УРОЧИЩА ГОРОДОК

Путивль та його околиці завжди були місцем зацікавленості дослідників-археологів, саме тут було знайдено велику кількість пам'яток, які доповідають нам історію із різних часів, від кам'яного віку аж до періоду середньовіччя. Одним із таких дослідників був Володимир Андрійович Богусевич, який проводив свої розкопки в багатьох літописних містах, тому Путивль не став виключенням.

Початок своїх робіт в цьому регіоні Володимир Андрійович почав восени 1959 р. з огляду високого горба (Городка), який на 100 м перевищував над Путивлем, окрім цього він був захищений з усіх сторін ярами та ровами, що

в свою чергу дає підстави вважати Городок дитинцем Путивля. В результаті обстеження урочища він виявив рештки цегли та каменю, які відносились до невідомої споруди. Тому для того, щоб дізнатись характер культурного шару урочища, В. Богусевич провів розвідки в інших його частинах. В результаті цих розвідкових робіт було знайдено різні пам'ятки, які належали до періоду XI – XVI ст.

Було знайдено близько 9 господарських ям-погребів, ножі, пряжки, кільця, персні, буси, ножиці шевця. Здебільшого все це відносилось до XII ст. Під час опису своїх досліджень Володимир Андрійович звертається і до історичних фактів, описаних у письмових джерелах. Згадка про князівський двір описана в Іпатіївському літописі під 1146 р., де розповідається про його пограбування військом кількох князів на чолі з Ізяславом Мстиславовичем, які воювали проти князя Святослава Ольговича, тогочасного новгород-сіверського князя. У цьому літописі описуються великі масштаби пограбування, що свідчить про багатство двору. Тому цю територію В. Богусевич вважав частиною князівського двору, а саме господарським сектором. Та думки дослідників не були однозначні і помилково вважалось, що двір знаходився на околицях Путивля, тому його ніхто й не знаходив [4].

Та найбільш значущими стали знахідки численних уламків лекальної цегли, використання якої було притаманне при побудові споруд, які відносились до XII ст. Вони мали типовий розмір та форму того часу. Та все ж таки багато сумнівів щодо датування навіював той факт, що раніше тут не проводилось багато розкопок, а в писемних джерелах не було інформації про кам'яні спорудження в Путивлі [3].

Рис. 1. План храму XII ст. в Путивлі.

Вже пізніше в 1960 р. В. Богусевич провів стаціонарні розкопки, під час яких з'ясував, що основа храму мала форму прямокутника, а на північній та південній стінці були півкруглі виступи (типу апсид). Зі сходу три напівкруглі вівтарні виступи, а на західному притворі прямокутно-овальної форми. В середині розташовувались чотири восьмигранні стовпи. Фундамент складала колоті буличники, які були покладені в два ряди.

Також цікаво те, що при вивченні кладки стін було встановлено, що вони потовщувались вдвічі, причому робилось це в процесі будівництва, адже цегла мала однакові форми, розміри, та знаки. Знаки та клейма на цеглі є однією з причин, чому цю споруду пов'язують з храмами Чернігова, Смоленська, Новгород-Сіверського і Києва, які виконані майстрами в XII – XIII ст. Вони розділяються на князівські та знаки майстрів. До князівських належало також 4 екземпляри, які мали більш унікальні та складні зображення, на них зображувались двозубці, а в сторонах від них були групи букв. В. Богусевич припускає, що це був невідомий знак новгород-сіверського князя. Інші князівські знаки були простіші і склалися з двозубців, тризубців, хрестиків, стовпчиків. До речі, саме стовпчики, які зроблені на торці цегли, також були виявлені В. Богусевичем в 1951 р. під час розкопок терему кінця XI ст. в Чернігові, окрім цього знайдені схожі знаки і на Михайлівській божниці (1098), а також в храмах X – XII ст. в Польщі та Чехословаччині. Цей факт ще раз підтверджує, що будівництво велось приблизно в один час та можливо навіть однією групою майстрів. Занепад храму відбувся після монгольської навали, а отже в XIII ст. [1, с. 165–174].

Таким чином, археологічні дослідження урочища Городок В. Богусевичем дали змогу виявити розташування княжого двору в Путивлі та вивчити залишки раніше невідомого цегельно-кам'яного храму XII ст., який безпосередньо знаходився на території дитинця.

Література

1. Богусевич В. А. Розкопки в Путивльському кремлі. Археологія. 1963. Вып. 15. С. 165–174.
2. Богусевич В. А. Отчет об археологических раскопках дворцового храма XII в. в Путивле 1960 г. НА ІА НАН України. 1960. 32 арк.
3. Богусевич В. А. Путивльский княжеский двор и дворец XII в. (Машинопись). В. А. Богусевич. Фонди СОКМ. Ф. 114/060. 45 арк.
4. Полное собрание русских летописей. Москва: Издательство восточной литературы, 1962. Т. 2. Ипатьевская летопись. 1962. – 938 с.

Михтуненко Вікторія Вікторівна,
кандидат історичних наук, старший
викладач кафедри всесвітньої історії,
міжнародних відносин та методики
навчання історичних дисциплін
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка

НАУКОВИЙ ДОРОБОК МИКОЛИ ОМЕЛЬЯНОВИЧА МАКАРЕНКА

Процеси централізації в Російській імперії тяжко позначилися на становищі української науки. Після закриття у 1817 р. Києво-Могилянської академії головні наукові центри у ХІХ ст. перебували за межами України, а вчені-українці працювали здебільшого на інтереси чужих держав. І все-таки порівняно з освітою, атмосфера для розвитку науки, була більш сприятливою. Цього вимагав швидкий розвиток продуктивних сил. Осередками науково-дослідної діяльності в Україні стали університети, політехнічні та інші спеціалізовані вищі навчальні заклади, а також державні установи та громадські професійні товариства.

Один із яскравих представників археології та мистецтвознавства Микола Омелянович Макаренко, який народився 4 лютого 1877 році у с. Москалівка Роменського повіту Полтавської губернії (нині Сумська область) у родині українського козака-хлібороба. Після Лохвицької гімназії навчався у Петербурзькій школі технічного малювання імені А. Штігліца, з 1902 по 1905 рік – у Петербурзькому археологічному інституті. Дослідницьку діяльність розпочав в Ермітажі (на посаді помічника, потім пом. зав. античним відділом Ермітажу, помічником головного зберігача Ермітажу), склав ряд цінних каталогів з описами фондів музею. Також Микола Омелянович тісно співпрацював з Імператорською Археологічною комісією. У 1902–1919 рр. проводив розкопки в Новгородській, Полтавській, Катеринославській, Харківській та інших губерніях.

У 1910 році Микола Омелянович Макаренко працював разом Н.К. Реріхом та Б.К. Реріхом на розкопках Великого Новгорода, ставши близьким другом та співробітником Н.К. Реріха. У 1914 році відряджений Товариством художників до Німеччини, в 1917 році – Академією наук до Туреччини, де виконував роботу з опису та охорони пам'яток Трапезунду та околиць [2, с. 439].

У 1918 році отримав громадянство Української народної республіки і в 1919 році оселився в Києві. У період Української революції М.О. Макаренко працював керівником секції Української Академії наук; у 1919–1921 приват-доцентом кафедри археології України Київського університету, а пізніше

професором Київського художнього інституту. З 1919 року у складі Софійської комісії та Археологічного Комітету досліджував Софійський собор, пам'ятки Київської Русі, Києво-Печерську лавру, Михайлівський Золотоверхий собор.

Микола Омелянович брав активну участь у археологічних розкопках Ольвії, Спаського собору у Чернігові, Крейдищанського комплексу поблизу м. Сум, Маріупольського могильника. Досліджував трипільську культуру. Вів розкопки скіфських курганів. Він став навіть першовідкривачем Маріупольського могильника - найдавнішого в низці культур Північного Причорномор'я, що сягає корінням аж до іраномовних скіфів [3, с. 214]. У 1920 році Макаренко М.О. став директором музею Мистецтв ВУАН, що відкрився на основі унікальних зборів Ханенків, багато зробив для його збереження та дослідження. У 1925 році активно протестував проти руйнування архітектурних пам'яток Києва. Саме завдяки його принциповій позиції Софійський собор у Києві уникнув долі бути знесеним. У 1922–1930 був співробітником Українського інституту книгознавства, науково-дослідної установи, що існував у Києві у 1922-1936 на базі Головної Книжкової палати. В цілому, Микола Омелянович Макаренко написав 164 наукових праці з різних аспектів археології, історії давньоруської культури, музеології.

Однак, доля його була такою ж трагічною, як і доля самої Української держави. У 1934 році Макаренка М.О. заарештували за звинуваченням у «приналежності до контрреволюційної організації» (за іншими свідченнями - за відмову підписати акт про знесення Михайлівського Золотоверхого собору Михайлівського Золотоверхого монастиря, з чим звертався з великою телеграмою до Й. Сталіна і особисто до П. Постишева) [1, с. 233]. За вироком був засланий на три роки до Казані, де викладав у художньому технікумі, був консультантом Центрального музею Татарської АРСР. Однак на довгий час залишився в полі зору влади, та був повторно заарештований у 1936 році та відправлений до Томська. Вирок суду був звичним для часу «великого терору», Макаренка Миколу Омеляновича засудили до «вищої міри покарання» 4 січня 1938 року. Так завершилося життя видатного українського археолога, історика та музеєзнавця. Не дивлячись на те, що в 1960 році Миколу Омеляновича Макаренка реабілітували посмертно, однак вивчення його наукового доробку було приховано від суспільства аж до 1990-х рр.

Література

1. Макаренко Д. Є. Невтомний просвітитель. Україна. Наука і культура. Вип.28. К,1994. С. 232-236.
2. Маньковська Р. В. Макаренко Микола Омелянович. Енциклопедія історії України. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6. С. 439.
3. Принь О. В. Археологічні дослідження М. М. Макаренка на території заводу «Азовсталь» у 1931 році: невідомий рукопис спогадів історика П.П. Клименка // Пр. Центру пам'яткознавства. К., 2015. Вип. 28. С. 212–216.

Морозова Анна Віталіївна,
студентка 2 курсу спеціальності 032
історія та археологія ННІ історії, права
та міжнародних відносин Сумського
державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка
(науковий керівник кандидат історич-
них наук В.В. Михтуненко)

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА В РЕАЛІЯХ РОСІЙСЬКО–УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

24 лютого 2022 року Рійська Федерація розпочала повномасштабну війну на українських землях, землях що ховають в собі безліч археологічних пам'яток, нашу історію. За час вторгнення було знищено безліч споруд, які мали велику історичну цінність для нашої країни, і які зберігали історичні знахідки. Таким був і Маріупольський краєзнавчий музей, який був повністю зруйнований внаслідок потрапляння снаряду, а найцінніші експонати викрали російські військові та вивезли на територію тимчасово окупованого Донецька. Загальний фонд музею налічував понад 53 тисячі експонатів, у тому числі речові, образотворчі, письмові (рукописні та друковані), нумізматичні, археологічні, фотодокументальні, природні та інші пам'ятки. Серед них особливу цінність становлять грамота Катерини II християнам-грекам, виведеним з Кримського ханства в 1778–1780 роках і поселеним у Північному Приазов'ї, плащаниця 1760 року, Євангеліє 1811 року [3, с. 133].

Основу археологічної колекції склали матеріали унікальних пам'яток – Амвросіївської стоянки, Маріупольського могильника епохи неоліту, колекція кам'яних статуй («кам'яних баб») стародавніх і середньовічних кочівників [1]. Також окупанти спалили історико-краєзнавчий музей який знаходився в селі міського типу Іванків, внаслідок цього було знищено велику кількість археологічних пам'яток [2].

Таким чином вони намагаються знищити нашу історію, викрасти і присвоїти собі наші пам'ятки. Саме це вони зробили з колекцією скіфського золота та прикрасами гунської та сарматської культури з музею Мелітополя. Їхні дії підпадають під 8 статтю «Римського статуту міжнародного кримінального суду», «Військові злочини» «IX. умисне завдання ударів по будинках, призначених для цілей релігії, освіти, мистецтва, науки або благодійності, історичним пам'ятникам, госпіталям та місцям зосередження хворих та поранених, за умови, що вони не є військовими цілями» [4].

Через обстріли та заміновані території займатись розкопками стало неможливо, але навіть в таких умовах все ж вдається знаходити артефакти, хоч знайдені вони не професійними археологами, а Військовослужбовцями одного із підрозділів тероборони Одеси, коли вони копали окопи, в результаті цього були знайдені старовинні амфори. Їх датують приблизно IV–V сторіччям до нашої ери. Артефакти були передані до Одеського археологічного музею [5].

Отже, пам'ятки нашої культури, нищяться ворогом, численні археолочні пам'ятки, які оберігала наша країна було знищено або вкрадено і вивезено на територію, що наразі окупована. Загарбники роблять все, щоб загальмувати розвиток нашої науки, все, щоб ми не знали нашого минулого і не мали майбутнього. Така наука як археологія зараз переживає складні часи. Проте саме зараз слід, більше уваги приділяти цій науці, щоб в майбутньому все було знайдено, вивчено та запам'ятовано.

Література

1. Балаш К. Окупанти знищили краєзнавчий музей у Маріуполі. LB.UA. 2022. 19 кв. URL: https://lb.ua/culture/2022/04/19/513936_okupanti_znishchili_kraieznavchiy_muzeu.html (дата звернення: 18.05.2022)
2. Окупанти спалили музей в Іванкові: більшість робіт Марії Приймаченко вціліли. Район.in.ua. 2022. 28 лют. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/492081-okupanti-spalili-muzeu-z-kartinami-marii-priymachenko> (дата звернення: 18.05.2022)
3. Принь М. О. Маріупольський музей краєзнавства в радянській музейній мережі в 1920-х – на початку 1930-х років. Праці Центру пам'яткознавства. 2014. Вип. 25. С. 130-139.
4. Римський статут міжнародного кримінального суду: Військові злочини від 16.01.2002 р.: станом на 18.05. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 18.05.2022)
5. Орлова В.В Одесі тероборонівці знайшли унікальні артефакти. УНІАН. 2022. 12 трав. URL: <https://www.unian.ua/war/viyna-v-ukrajini-v-odesi-teroboronivci-znayshli-unikalni-artefakti-novini-odesi-11822625.html> (дата звернення: 18.05.2022)

Моцак Світлана Іванівна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри всесвітньої історії,
міжнародних відносин та методики
навчання історичних дисциплін
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С.Макаренка

ІСТОРІЯ МІСТ АНГЛІЇ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Археологія середньовічного міста утвердилася у Великобританії протягом 1970–80-х рр. Зараз ця галузь займає чільне місце в науці, оскільки сьогодні сформовано та функціонують центри у справі археологічного дослідження міста.

Важливе місце в дослідженні історії середньовічних міст Англії належать вченим Дж. Стіну, К. Платту, П. Оттавею, Ф. Броделю та ін. Дослідники дають характеристику конкретних археологічних знахідок, порівнюють знайдене з писемними джерелами, формують комплексну структуру, яка змальовує, як соціальний розвиток людини, так і суспільне значення певної речі, реконструюючи символіку та певний сенс, який вона несла у повсякденному житті.

Вчений Ф. Бродель, зазначав, що вивчати речі – їжу, житло, одяг, предмети розкоші, знаряддя, грошові кошти, плани сіл та міст – одне слово, все що служить людині, – це спосіб відчуття її повсякденне існування [4].

Пожвавлення інтересу до різного роду викопних решток ставило археологію на рівень з іншими науками, підштовхувало дослідників України до вивчення та наукової інтерпретації середньовічних міст.

До проблем історії середньовічних міст Англії зверталися українські дослідники. Так, І. Бондаренко у праці «Англійське місто в середні віки» (опублікована в 1904 р.) аналізує теорії становлення міст на англійських джерелах. Дослідник О. Охріменко вважає, що вивчення матеріального життя та світу речей за археологічними джерелами дає можливість сьогодні вивчати історію повсякдення середньовічної Англії [5].

Важливе значення для вивчення історії середньовічного міста мають музеї Великобританії. Так, музей Лондона (Museum of London) включає в себе відділ археології, який забезпечує археологічну службу в Лондоні та за його межами. Археологічні знахідки відділу зберігаються в Архіві (Museum of London Archaeological Archive).

Авторами багатьох відомих праць з археологічного дослідження середньовічної Британії та Європи є дослідники А. Вінс, який у 1980-1988 рр. очолював відділ Міської археології зазначеного музею (тепер він керує власним археологічним консультативним центром у Лінкольні) та Дж. Шофілд, який співпрацював із музеєм як спеціаліст з архітектури з 1974 р.

В 1972–1983 рр. Музеєм було проведено розкопки Лондона, які дали змогу доповнити та систематизувати речі, відкриті раніше, також дозволили опублікувати і каталоги знахідок.

Археологічним дослідженням міст Великобританії займаються сьогодні Оксфордське Археологічне Об'єднання (засноване 1973 р.), Інститут для Археологів (1982 р.), та Рада Британської Археології (СВА), заснована в 1944 р.

Важливе місце відіграє наукове об'єднання Королівський Археологічний Інститут Великобританії та Ірландії (засноване 1844 р.), яке займається виданням Археологічного журналу, де висвітлюються актуальні питання розвитку археології та археологічні дослідження.

Зазначені установи та товариства займаються археологічним дослідженням міст Великобританії, їхні публікації та речові матеріали зокрема доступні для перегляду на сайтах мережі Інтернет.

Активну роботу в галузі міської археології у Великобританії проводить Університет Саутгемптона. Зокрема, професор Д. Хінтон, базуючись на речових знахідках, демонструє розвиток середньовічного суспільства протягом тисячі років.

Важливим напрямом археологічних досліджень у Великобританії стала «поховальна археологія», що дає змогу уточнити інформацію про буденне життя людини середньовіччя – її харчування, хвороби, працю тощо.

Таким чином, аналіз археологічної спадщини дає можливість сьогодні стверджувати, що середньовічні міста, на відміну від античних, характеризувалися яскраво вираженою індивідуальністю. Середньовічна міська індивідуальність в Англії XI–XIII ст. проявилася не стільки у власне людині, як у продуктах її діяльності. Місто в середньовіччі являло цілісний простір, що працювало як єдиний організм. Однією із визначальних рис життя міста була наявність таких закладів, як школи та університети [5]. Англійські міста XI–XIII ст. стали потужними центрами соціальних комунікацій на різних рівнях.

Література

1. Geltner G. Public Health and the Pre-Modern City: A Research Agenda. *History Compass*. 2012. Vol. 10. № 3. P. 231–245.
2. Hinton D. A. Gold and gilt, pots and pins: possessions and people in medieval Britain. Oxford: Oxford University Press, 2005. 456 p.
3. The archaeology of Britain/ Ed. by J. Hunter and I. Ralston. London: Routledge, 2009. P. 213.
4. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Київ: Основи. Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. 1995. 543 с.
5. Охріменко О. Міста у суспільно-політичному житті Англії XI–XIII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 213–216.

Никонець Вікторія Володимирівна, студентка 2 курсу спеціальності 032 історія та археологія ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (науковий керівник кандидат історичних наук В.В.Михтуненко)

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ШЛЯХ Б.М. МОЗОЛЕВСЬКОГО

Мозолевський Борис Миколайович (4 лютого 1936 – 13 вересня 1993) – археолог-скіфознавець, поет, кандидат історичних наук. Народився в с. Миколаївка (нині село Веселинівського району Миколаївської області). За свої погляди

зазнав утисків і гонінь від радянської влади. Відомий відкриттям золотої пекторалі – прикраси скіфського володаря в кургані Товста Могила (1971) та науковими монографіями: «Товста Могила» (1979), «Мелітопольський курган» (1988). Прихильність читачів здобула книга «Скіфський степ» (1983), у якій нариси про скіфські кургани поєднано з ліричними віршами про сиву давнину [6, с. 23].

Борис Миколайович вперше побував на розкопках в 1962 р., це були дослідження у Південно-Українській експедиції Інституту археології АН УРСР. Через 2 роки Б. Мозолевський закінчує навчання на історико-філософському факультеті Київського державного університету і йде працювати в редакцію видавництва «Наукова Думка» у Києві, редагуючи видання археологічної тематики. Ось так і поринає в світ досліджень та археологічних відкриттів майбутній відомий археолог та скіфознавець.

У 1968 р. Б. Мозолевський, як позаштатний співробітник Інституту археології АН Української РСР, їде в експедицію, в якій досліджували Гайманову Могили. Під час розкопок, Борис Миколайович виявив тайник в похованні з значною кількістю цінних предметів. Найцікавіша з знахідок була срібна з позолотою чаша. Вона була прикрашена рельєфами з зображенням скіфських воїнів, а також варвара, що стояв навколішки. Деталізація та орнаментация одягу воїнів відтінює їхній високий статус [4, с. 49].

Борис Мозолевський очолював експедицію, що досліджувала Хоминову могилу в 1970 р., в якій було відкрито три послідовних скіфських поховання у катакомбах. Було знайдено срібні прикраси вузди фракійського стилю, срібні фіала та кілік, більше 100 золотих дрібних виробів.

Вершиною долі археолога стала Товста могила, яка і подарувала йому славу. Адже, те що приховувало в собі похованням протягом XXIII століть є надзвичайними та чудесними витворами давнини. У 1971 р. Борис Миколайович Мозолевський довів, що цей курган відноситься до скіфських поховань, так було розпочато розкопки. Саме під час цього дослідження було знайдено славнозвісну золоту скіфську пектораль, що була оздоблена понад 40 скульптурними зображеннями скіфів, реальних та фантастичних тварин. Серед знахідок також були : залишки обладунків, зброя (особливу цінність має меч у золотих піхвах), коштовний посуд, а вбрання небіжчиків було розшите золотом, які прикрашали золоті браслети, сережки, гривни, підвіски, персні [1, с. 113].

Звістка про знахідку облетіла весь світ, її фото і описи надрукували усі періодичні видання Європи, Америки, Азії. Згодом стали виходити солідні дослідження цієї та інших знахідок Бориса Миколайовича. 1977 року видання «Кур'єр ЮНЕСКО» весь перший номер присвятило скіфам [2, с. 7].

Археологічні дослідження курганів Чортомлик, Соболевої могили відкрили світу та історії багато цікавих знахідок. Зокрема, в скіфському кургані Соболева Могила було виявлено чоловіче поховання з веретеном, яке могло належати Енер (Анар) – одному з могутніх жерців культу Афродіти-Аргімпаси. Також були знайдені: золоті фігурні гривні в палець завтовшки, інкрустовані золотом кубки, мечі і обладунки з позолотою. Дві третини скіфського золота, яке зберігається в київському Музеї історичних коштовностей, було знайдено експедиціями під керівництвом Бориса Миколайовича.

Та це були не останні звершення Б.М. Мозолевського, він продовжував працювати. У 1980 році він блискуче захистив кандидатську дисертацію; тема якої – скарби з Товстої Могили. Із 1986 року і до кінця життя Борис Мозолевський працював завідувачем відділу, потім – сектору скіфської археології Інституту археології НАНУ. У ці роки він займався проблемами етногеографії Скіфії, паралельно проводячи польові дослідження. Останні два роки працював над докторською дисертацією, яку так і не встиг завершити. Мозолевський був талановитим, допитливим, наполегливим, його внесок як дослідника, так і поета є неоціненним.

Література

1. Болтрик Ю.В. Товста могила. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т - Я. 784 с.
2. Життя у сяйві пекторалі : Борис Мозолевський у спогадах : до 75-річчя від дня народж.: біобібліогр. вид. / Дніпропетр. обл. універс. наук. б-ка ім. Первоучителів слов'ян. Кирила і Мефодія, Краєзн. від.; упоряд. І. Голуб. Дніпропетровськ : ДОУНБ, 2011. 71 с.
3. Мозолевський Б.М. Товста Могила. Київ: Наукова думка, 1979. 251 с.
4. Русяєва М.В. Багатофігурні композиції на чаші з кургану Гайманова Могила. «Музейні читання», Київ, 1999 р., с. 49-55.
5. Струкуленко А.С. До історії археологічних досліджень у Дніпровському Надпоріжжі. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Вип. 8. 2010 р.
6. Фіалко О.Є. МОЗОЛЕВСЬКИЙ Борис Миколайович / Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. 728 с.
7. Шкварець В.П. Борис Миколайович Мозолевський. Життя, творчість: Навч. посіб. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2006. 244 с.

Ніколаєнко Карина Максимівна,
студентка 3 курсу спеціальності 014
середня освіта (історія) ННІ історії,
права та міжнародних відносин
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С.Макаренка
(науковий керівник кандидат
історичних наук, доцент В.В. Турков)

РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МІСТА ПУТИВЛЯ 40-Х РОКІВ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ

Археологічні дослідження міста Путивля були розпочаті у 1947 р. Д.Т. Березовцем. Завдяки його виконаній роботі було вперше обстежено територію сучасного Путивля та його околиць. Були проведені розкопки на Городку, в урочищах Підмонастирської Слободи, Микільської Гірки, схилу біля маслозаводу [4, с. 14].

У 1953 р. С.С. Березанською було відкрито Волинцевське поселення, що розташовано в ур. Городок, на піщаному заплавному підвищенні лівого берега Сейму. Під час розкопок, що проводилися під керівництвом С.С. Березанської були знайдені уламки посудин, крем'яні та кварцитні знаряддя. Кам'яні вироби представлені відщепами, пластинами, скребками, ножами, сокирами тощо - всього 37 предметів [5, с. 122].

В.А. Богусевич провів масштабну роботу на Городку у 1960 – 1961 рр., це центр давньоруського Путивля. Завдяки цій роботі було викрито залишки кам'яної будівлі, яка виявилась церквою XII ст. Повторно цю церкву досліджував Б.О. Рибаків у 1965 р. Під час спостережень за культурними нашаруваннями церкву датували 30-ми роками XIII ст. Наступними розкопками Б.О. Рибаків стало урочище Підмонастирська Слобода [2, с. 123].

Експедиційні дослідження на території міста Путивля проводилися в урочищах Підмонастирської Слободи у 1979 р., на Микільській Гірці у 1979–1980 рр., у Городку в 1979-1981 рр., на Коптевій Горі у 1979–1981 рр. та Молокозавод у 1982 р.

Путивльський давньоруський посад практично не був дослідженим, не враховуючи розвідувальні шурфи Березовця та Сухобокова. Путивльський посад локалізується в центральній та західній частинах міста і тягнеться смугою вздовж р. Сейму. Також воно займає виступи, пологі схили та ділянки берегового плато правого берега річки. На цих ділянках були виявленні залишки поселень давньоруського часу, а саме роменського, давньоруського і пізньосередньовічного періодів [1, с. 242].

Путивльський посад досі погано досліджений, його межі не встановлені, експертизи цієї місцевості досі проводяться. Так наприклад у 2007 – 2010 рр. на відведених ділянках проводились шурфування та спостереження в різних частинах Путивля. Під час досліджень на Микільській Гірці та молокозаводу були знайдені матеріали часів XI – XIV ст. [3, с. 11].

У листопаді 2008 р. під час облаштувань водогону з боку Микільської Гірки, була прокопана траншея на глибині 1,4 метра, де і були знайдені залишки пропаленої глини. До траншеї зробили прирізку, в якій було розчищено практично повністю збережену глиняні піч. Лише її північна стінка біля устя була пошкоджена круглою ямою діаметром 0,4 м, що призначалась для установки стовпа електропередач і прорізала піч до материка. Пошкодження загалом не заважали простежити конструкцію печі [2, с. 121].

Отже, дослідження за земляними роботами мають велике актуальне історичне значення для вивчення давньоруського міста, встановлення меж посаду та його округи на всіх історичних етапах. Саме місто Путивль має велику історію, і все археологи що працювали над розкопками та вивченні матеріалів внесли дуже великий вклад у вивчення історії цього міста.

Література

1. Березовець Д. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1952. Т. 3. С. 242–250.
2. Білинська Л. Нові матеріали з археологічних розвідок давньоруського Путивля. 4-те вид. Глухів: Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр., 2011. С. 121–124
3. Білинська Л., Удовіченко О. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2010 р. 14 с.
4. Малик Є.І. Археологія Путивльщини. Путивльський краєзнавчий збірник. 2007. № 3. С. 14–29.
5. Путивльський Краєзнавчий збірник / ред.: С.В. Тупик, Н.І. Сторчака, В.Б. Звагельський. 3-те вид. Суми: Упр. культури і туризму Сум. облдержадмін., 2007. 210 с.

Оліцький В'ячеслав Олександрович,
кандидат історичних наук, в.о. завідувача
кафедри історії України Сумського
державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ М.М. СЕМЕНЧИКА НА РОМЕНЩИНІ

В період української революції 1917–1921 рр. відбулися значні суспільно-політичні зміни, які позначилися і на пам'яткоохоронній та науковій діяльності. Під впливом загальнонаціональних процесів, у травні 1919 р. Михайло Максимович Семенчик разом із групою ентузіастів заснував у Ромнах Товариство

охорони пам'яток старовини та мистецтва. Серед перших експонатів товариства були і предмети археології.

М. Семенчик народився 1890 р. в м. Ромни, закінчив художню школу. Після заснування у 1920 р. Роменського краєзнавчого музею, М. Семенчик його очолив. 9 жовтня 1937 р. директором призначено Іллюшко, який за п'ять днів змушений був залишити дану посаду через відкликання до армії. Виконання обов'язків директора покладено на М. Семенчика. На початку 1938 р. новим директором став Токарев, М. Семенчик обійняв посаду заступника [5, арк. 90; 2, арк. 7; 3, арк. 63 зв.–65].

Працюючи в краєзнавчому музеї, художник за освітою, М. Семенчик активно долучається до археологічних досліджень Роменщини. Перший досвід польових робіт дослідник набуває у 1920 р. на городищах Монастирище та Ведмеже, в експедиціях М. Макаренка. Набутий досвід дозволив М. Семенчику самостійно проводити розкопки. Він очолив археологічний відділ музею, розробив план дослідження Роменщини, згідно якого протягом 1921–1928 рр. провів кілька експедицій по виявленню та обстеженню археологічних експедицій у Посуллі, басейні річок Ромен та Псел [6, с. 196–197]. У 1923 р., після представлення в музей селянином х. Гай Басівської сільської ради знайденої під час земляних робіт кістки шерстистого носорога, М. Семенчик провів розвідку на місці знахідки. В результаті було виявлено два крем'яних знаряддя та кілька шматків вугілля [1, арк. 24 зв.]. У 1924 р. він провів розкопки на Підгородку (м. Ромни), виявивши три напівземлянки, чотири вогнища, вироби та їх фрагменти з кістки, кераміки, заліза [6, с. 196–197]. У 1926 р. одним із головних завдань визначалося складання археологічної карти Роменської округи. Протягом літнього сезону краєзнавчим музеєм обстежено 5 городищ, 6 груп курганів та 6 груп валів. У ході цієї роботи складено топографічні плани обстежених пам'яток. Серед них були два городища поблизу с. Басівка та два – поблизу с. Глинськ. У цьому ж році директором музею досліджено чотири поховання у центральній частині м. Ромни (на розі вулиць Шевченківської та Малої Монастирської), виявлених під час копання траншеї для водопроводу. У червні – обстежено Яр Полуботка в с. Червона Слобода. [1, с. 19–22 зв.].

Для складання археологічної карти повіту, на 1927–1928 рр. було розроблено детальний план дослідження і нанесення на карту городищ та курганів Верхнього Посулля і басейнів річок. Протягом цього періоду М. Семенчику разом із колега вдалося обійти увесь район, зробивши велику кількість фотознімків та зняти плани 14 могильних груп, майданів, городищ, здійснивши їхній опис [4; 6, с. 197; 7, с. 181–186; 8, с. 165–174]. Не зважаючи на проведення значної роботи, брак коштів перешкодив виконати заплановані роботи в повному

обсязі [8, с. 163]. Влітку 1928 р. М. Семенчик обстежував у с. Ведмеже ділянку виділену під будівництво школи. На місці майбутньої школи знаходився комплекс недосліджених поховань [1, арк. 4–4 зв.]. У червні 1928 р. ВУАК звернувся до Укрнауки з проханням видати М. Семенчику відкритого листа для дослідження пошкоджених поховань. Проведення археологічних досліджень доручалося директору Роменського краєзнавчого музею. Під час візиту до с. Ведмеже у травні 1928 р. для огляду поховань, з'ясувалося, що на їх місці проведено значні будівельні роботи [7, с. 182].

Протягом літнього сезону 1929 р. М. Семенчику разом із колегами вдалося обстежити в межах Роменської округи басейн р. Псла та виявити і описати групу поховань північніше с. Гороварки, два городища поблизу с. Книшівка, на шляху Веприк – Лютецька п'ять поодиноких курганів, які заорювалися. Восени дослідником знято план майдану поблизу с. Слобідка. На 1929–1930 рр. планувалося обстежити басейн р. Хорол [1, арк. 33–33 зв.].

Обстеження, картографування, фотографування та опис пам'яток археології проводилося зокрема із пам'яткоохороною метою. Фінансові труднощі давалися в знаки протягом усього періоду. У 1920-х рр. активно допомагав музеєві М. Макаренко. Необхідний для експедиції інструмент, за можливості, працівники музею виготовляли самостійно. Паралельно із дослідницькою роботою, з метою покращення фінансового становища установи, М. Семенчик активно виступав із лекціями на підприємствах та в навчальних закладах. Даний досвід дослідник запозичив у М. Макаренка.

Крім популяризаторської діяльності М. Семенчик протягом 1920-х років займався публікаторською діяльністю, складанням звітів та представленням науковому колу проведеної роботи. У 1927 р. автором було підготовлено статтю «Обслідування Верхнього Посулля» [8, с. 161, 164], у 1928 р. – «Неолітичні знахідки на Роменщині» [1, арк. 23–24 зв.]. Зокрема, у другій публікації автор не лише докладно описує наявні знахідки, але й подає точні відомості про місця та обставини їх виявлення.

Протягом 1930-х рр. ситуація кардинально змінюється. Ми не знаходимо в документах та Щоденниках музею відомостей про археологічні дослідження. Замість наукової роботи, М. Семенчик змушений читати значну кількість лекцій для робітників. Левова частка виступів мала ідеологічний характер, стосувалася антирелігійної тематики. В ході репресій 1937–1938 рр. зазнала переслідувань значна кількість наукових працівників музею, як діючих так і колишніх, друзі М. Семенчика, зокрема М. Макаренко. Заарештовано було і самого М. Семенчика, проте на відміну від більшості репресованих йому пощастило уникнути ув'язнення, його справа була закрита [5].

Отже, очоливши Роменський краєзнавчий музей, протягом 1920-х років М. Семенчик активно долучився до археологічних досліджень на Роменщині. Художник за освітою, він набув досвіду археологічних досліджень під впливом М. Макаренка, що дало можливість ефективно проводити діяльність. Попри фінансові труднощі М. Семенчику вдалося провести значну кількість досліджень, розвідок, картографування. Його діяльність не лише збагатила колекцію музею, але й розширила історичні знання про край, дала можливість здійснювати майбутні дослідження.

Література

1. Державний історико-культурний заповідник «Посулля» (ДІКЗ «Посулля»). Спр. 4. Описания, плани, анкеты и др. документы городищ, могильников, археологических находок на территории Роменщины за 1923–1929 г. 69 арк.
2. ДІКЗ «Посулля». Спр. 17. Исторический очерк Роменского краеведческого музея. 15 арк.
3. ДІКЗ «Посулля». Спр. 40. Щоденник Роменського музею. 1934–1938 рр. 65 арк.
4. ДІКЗ «Посулля». Спр. 60. Щоденник Роменського округового музею. 1928–1929 рр. 56 арк.
5. Управління Служби безпеки України в Сумській області. Спр. П–5528. Т. 2. Яновский А.А. и др. 435 арк.
6. Німенко Н.А. Археологічні дослідження на Сумщині у контексті становлення та розвитку Роменського краєзнавчого музею у 20-х роках ХХ ст. *Археологія і давня історія України: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 9. С. 195–199.
7. Німенко Н.А. З історії археологічних досліджень у Посуллі в 20-х роках ХХ ст. *Сумська старовина*. 2006. № XVIII–XIX. С. 180–206.
8. Німенко Н.А. З історії археологічних досліджень у Посуллі. *Сумська старовина*. 2007. № XXI–XXII. С. 160–174.

Парфило Богдан Сергійович,
студент 2 курсу спеціальності 032 історія та археологія ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
(науковий керівник кандидат історичних наук В.О. Оліцький)

ВКЛАД І. ЛЯПУШКІНА В ДОСЛІДЖЕННЯ НОВОТРОЇЦЬКОГО ГОРОДИЩА

Лебединщина – це багатий на археологічні пам'ятки край. Кожна така пам'ятка несе в собі цілісне бачення про життя та побут окремої археологічної культури на теренах краю та складає єдину картину життя наших предків на території України. Однією з таких пам'яток є Новотроїцьке городище, яке відноситься до групи східнослов'янських пам'яток другої половини I тис.,

а саме VIII – середини IX ст. відомих в науковій літературі під назвою роменсько-борщевська. Розташоване поблизу села Пристайлове Лебединського району Сумської області на мисі правого високого корінного берега річки Псел, в урочищі, яке місцеві мешканці назвали «Городище». Також варто зазначити, що Північна частина села Пристайлове мала назву Пристайлове, а південна – Новотроїцьке, звідси і походить назва городища.

Вклад І. Ляпушкіна в дослідження Новотроїцького городища є найбільш вагомим, адже він повністю дослідив цю археологічну пам'ятку та на основі матеріалів розкопок написав працю «Городище Новотроицкое». В цьому дослідженні він зазначив, що про існування в районі с. Новотроїцького урочища «Городище» відомо в літературі з початку XX ст. Перші згадки про нього зустрічаються в «пояснювальному тексті до археологічної карти Харківської губернії» Д.І. Багалія [1, с. 12].

Розкопки поселення виконувались Дніпровським лівобережним загonom Слов'янської археологічної експедиції Інституту історії матеріальної культури Академії наук СРСР під керівництвом І. Ляпушкіна. Вони розпочались в 1952 р. і тривали до 1954 р. Протягом трьох літніх сезонів був повністю досліджений культурний шар городища і частково – збережену ділянку поселення біля підніжжя мису з південної сторони.

Серед матеріалів, виявлених при розкопках, значне місце посідали залишки, які відображають сільськогосподарську діяльність населення. Судячи з даних матеріалів, провідне місце в діяльності населення посідало землеробство. Це також добре простежується як за знаряддями праці так і за залишками продуктів виробництва [1, с. 211]. Так, на території городища були знайдені знаряддя: для оранки землі, для збору врожаю та для обробітку зерна.

І. Ляпушкін відводив значну роль скотарству на території даного городища. Про характер скотарства дослідник мав уявлення в першу чергу базуючись на залишках кісток, зібраних при дослідженні поселення. Серед знайдених кісток приблизно 80% становили кістки домашніх тварин. По співвідношенню знайдених кісток, більшість була залишками великої рогатої худоби, далі йшли свині, дрібна рогата худоба, коні, собака, курка. Такий аналіз кісток дає можливість зрозуміти, який був характер скотарства на Новотроїцькому городищі.

Доволі спірним питанням у дослідженні Новотроїцького городища є наявність фортифікаційних споруд. І. Ляпушкін відмітив те, що укріплення Новотроїцького виділяються своєю оригінальністю. Вони здаються простими, хоча на справді, як виявлялось з роками були враховані не всі нюанси.

Так І. Ляпушкін гадав, що житло №7 було частково знищено пізнішим заглибленням, яке йшло паралельно лінії рову. Однак профіль житла № 7 свідчить про те що дане житло або більш пізнє, або скоріш за все одночасне зі згаданим заглибленням, тобто воно є частиною укріплень. Також наявність на північно-західному куті городища приміщення (компактне скупчення каменю і яма № 14) дозволяє припускати, що з незахищеної природними бар'єрами сторони все ж таки була оборонна лінія. Наявність уступів з незахищеної сторони городища Новотроїцького зі слідами горіння свідчить про те, що там була стіна – частокол, можливо двох або трьох рядовий з внутрішніми приміщеннями [2, с. 59–60].

Проблематичним є також питання точного датування Новотроїцького городища, але цю проблему частково вирішують нумізматичні дослідження. Зі знайдених під час дослідження монет 20% становили африканські дирхами та 40% азійських дирхамів. Всі знайдені монети відповідають часовому проміжку 800 – 850-х рр. Знайдена в одному із жител одинична монета 833–835 рр. дозволяє датувати Новотроїцьке городище кінцем 830-х – 840-ми роками, не виключаючи (але і не аргументуючи) більш пізнього датування. Що стосується розширення верхньої межі дати існування городища, згідно з точкою зору І. Ляпушкіна, до другої половини IX ст., то нумізматичний матеріал не дозволяє це підтвердити [3, с. 70].

Отже, І. Ляпушкін не лише першим здійснив археологічні розкопки Новотроїцького городища, але й видав на основі даних матеріалів монографія. До 1950-х рр. історичній науці, завдяки Д. Багалію, було відомо лише місцезнаходження городища. Дослідження ж І. Ляпушкіна дали можливість всебічно висвітлити дану пам'ятку та описати важливу сторінку історії Лебединщини. Вони дали поштовх майбутнім дослідження даної пам'ятки.

Література

1. Ляпушкин И. Городище Новотроицкое. М.–Л., 1958 (Материалы и исследования по археологии СССР, № 74).
2. Приймак В.В. Некоторые вопросы изучения городища новотроицкого. *Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Мат. межд. конф., посвященной 110-летию И.И. Ляпушкина*. СПб: СОЛО, 2012. С. 51–64.
3. Кулешов В.С. Денежное обращение новотроицкой общины роменцев: комплексы, категории и весовые нормы. *Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Мат. межд. конф., посвященной 110-летию И.И. Ляпушкина*. СПб: СОЛО, 2012. С. 65–71

Пасєвін Валентин Русланович,
студент 1 курсу спеціальності 032
історія та археологія ННІ історії, права
та міжнародних відносин Сумського
державного педагогічного універ-
ситету імені А.С. Макаренка
(науковий керівник кандидат педагогіч-
них наук, доцент С.О. Авхутська)

АРХЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА РУДИНСЬКОГО В УКРАЇНІ

Михайло Якович Рудинський – відомий український археолог, педагог та музейний діяч – народився 14 жовтня 1887 р. у м. Охтирка Сумської області у сім'ї земського лікаря. У 1905 р. вступив до Імператорського Петербурзького історико-філологічного інституту, пізніше перевівся до Харківського університету на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1910 р. з дипломом кандидата історико-філологічних наук [3; с. 105].

Після закінчення університету М. Рудинський в 1910–1912 рр. працює викладачем Путивльської жіночої гімназії, а згодом – Київського (1912–1915) і Петербурзького (1915–1917) комерційних училищ. І кожного літа виїздить на археологічні розкопки, досліджує пам'ятки на берегах Десни і Сейму, Псла і Ворскли, Тетерева і Фінської затоки, бере участь в археологічних експедиціях разом з Ф. Вовком та П. Єфименком [3; с. 105].

З липня 1917 р. був завідувачем педагогічного бюро Губернської земської управи у Полтаві, керував видавничою справою Полтавського губернського земства. У 1919 р. Михайло Якович відкрив у місті Художній музей і до 1924 р. був його директором.

З 1924 р. М. Рудинський живе у Києві, працює в Академії наук, в музеях (Історичному, Лаврі), його обирають дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету і кафедр антропології та географії Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) у Харкові, викладає історію первісного суспільства.

У 1925 р. дослідник відкриває Піщаний Рів – багатошарову пам'ятку мезоліту, ранньозалізного віку, епохи середньовіччя. Вона розміщена біля с. Рогівка Новгород-Сіверського району Чернігівської області на мисі правого берега Десни. У цьому ж році досліджує городище ранньозалізного часу на високому правому березі р. Дніпро біля с. Трахтемирів Переяслав-Хмельницького району Київської області. У 1932 р. відкриває стоянку верхнього палеоліту Пушкарі у басейні р. Десни біля с. Пушкарі Новгород-Сіверського району Чернігівської області. На ній виявляє чисельні залишки кісток мамонтів, оленів, бурих ведмедів, близько ста тисяч предметів з кременю: пластини, вістря та скребачки [1; с. 44].

З 1928 р. учений зосереджує увагу на науковій діяльності у Кабінеті антропології ВУАН, де досягає надзвичайних польових археологічних успіхів. Але наближалися 1930-ті роки і колесо репресій лише випадково не знищило «одного з основних і провідних працівників української археології» (оцінка академіка О. Окладникова).

В ході своїх досліджень М. Рудинський часто повертається на Полтавщину. Ось далеко не повний перелік населених пунктів краю, де вів розвідки чи розкопки вчений: Кантемирівка, Макухівка, Мачухи та Орлик у Поворсклі; Градизьк та Максимівка на Дніпрі; Баранівка і Шишаки на Пслі; Журавка у Посуллі та ін.

Арештували Михайла Яковича 14 березня, а вже через два тижні, 2 квітня 1934 р., оперуповноважений Київського відділу ГПУ склав звинувачувальний висновок. Згідно з цим документом М. Рудинський належав одразу до кількох контрреволюційних організацій і угруповань. Йому інкримінували участь в Українській військовій організації, «контрреволюційній групі Грушевського», на підставі цих звинувачень висланий на три роки (1939–1944) в Архангельську область, де вчений працював на лісоповалі обліковцем, бухгалтером. У кінці 1937 р. переїхав до м. Вологди. У 1940 р. запрошений на роботу у Вологодський обласний краєзнавчий музей – на посаду старшого наукового працівника відділу історії. Тут Михайло Якович брав участь в археологічних дослідженнях на Вологодщині, залишивши плідний доробок у дослідженні пам'яток археології Вологодської Півночі. Більшість пам'яток, які він відкрив, збереглися до нашого часу і є об'єктами польових досліджень [1; с. 46].

У 1944 р. М. Рудинському було дозволено повернутися на Україну, у цей час учений отримав запрошення на роботу в Інститут археології АН УРСР. З жовтня 1944 до липня 1958 р. він працював на посадах старшого наукового працівника, вченого секретаря інституту, завідувача відділу археології первісного суспільства. 1948 р. йому присуджено вчений ступінь доктора історичних наук.

Учений проводив археологічні розкопки Мізинської палеолітичної стоянки та досліджував Кам'яну Могилу біля Мелітополя, де разом з М. Макаренком і В. Даниленком знайшов та розшифрував малюнки і зображення (петрогліфи). Стараннями Михайла Яковича Кам'яну Могилу оголошено заповідною зоною.

Протягом життя Михайло Рудинський досліджував палеолітичні пам'ятки на території України (у Подністров'ї, Пушкарі, у Мізині), а також неолітичні, раннього етапу трипільської культури і скіфського часу. У творчому доробку вченого понад 50 наукових праць, серед них: «Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла» (1920); «До питання про культури «мезолітичної

доби» на Вкраїні», (1928); «Матеріали до вивчення передісторії Поділля» (1929); «Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті» (1947); «Кам'яна Могила» (1961) [2; с. 101].

Помер учений 23 липня 1958 р. у Києві. Посмертно реабілітований в травні 1989 року.

Література

1. Граб В. І., Супруненко О.Б. Доля Михайла Рудинського. Археологія. 1992. № 4. С. 91–101.
2. Видатні дослідники української археології / Уклад. В. А. Рудий. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. С. 44–48.
3. Конопенко Ж. О. Із небуття (додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930–40-і та на початку 1950-х років). Археологія. 1992. № 1. С. 103–108.

Петрушенко Юлія Володимирівна, студентка 1 курсу спеціальності 032 історія та археологія ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (науковий керівник кандидат педагогічних наук, доцент С.О. Авхутська)

ПОЧАТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Початок археологічних розкопок в Україні припадає на 30-і рр. XVII ст., коли за проханням київського митрополита П. Могили почали перебирати залишки Десятинної церкви. Церква була важливим центром давньоруської культури. В її бібліотеці зберігалися державно-правові акти, богослужбові книги, саме в ній виник перший осередок давньоруського літописання. Метою П. Могили було реставрувати та показати її «денному світлу» [1, с. 10].

З другої половини XVIII ст. археологічні пам'ятки України починають бути об'єктом професійного інтересу відомих зарубіжних і українських дослідників. У 1763 р. О. Мельгунов розкопав скіфський курган VI ст. до н. е., територія якого знаходиться недалеко від Кіровограда. Ці розкопки дали початок археологічним дослідженням у вітчизняній археології. Перший розкопаний на теренах України курган виявився найбільш древнім серед скіфських старожитностей. Речі, які знайшов О. Мельгунов, виявилися унікальними та належали до часу скіфської архаїки. Серед великої кількості знайдених артефактів, найбільш вирізнялися своєю цінністю прикраси та військово спорядження, які були супроводжені символікою звіриного стилю.

Наприкінці XVIII ст. розпочалися дослідження давньогрецьких міст і курганів у Криму, трохи згодом слов'янських пам'яток і давньоруських міст.

Дослідженнями в той час на території античних міст Криму займалися П. Сумароков і П. Палас. Дослідники обстежили Балаклаву, Георгіївський монастир, залишки Херсонесу, знайшли давні поселення [2, с. 207].

У другій половині ХІХ ст. О. Поль провів археологічні розкопки на Катеринославщині, знайшовши близько 5 тис. експонатів, що стали основою музею, названого на честь його самого (зараз Дніпропетровський історичний музей). Велику частину його колекції становили предмети родом із Запорізької січі. Частина з них - це спадок від предків, більша частина це знахідки під час розкопок.

Наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. українські вчені почали досліджувати пам'ятки палеоліту (П Борисковський, М. Рудинський, В. Хвойка, П. Єфименко), періоду міді-бронзи (І. Забелін, О. Бобринський, Д. Яворницький, В. Городцов), раннього залізного віку (І. Забелін, Д. Самоквасов), стародавніх слов'ян та Київської Русі (В. Хвойка, В. Антонович, М. Макаренко).

Таким чином, початок археологічних досліджень в Україні сягає ХVІІ ст., з плином часу вони не припинялися, ставали більш професійними та цілеспрямованими, а на початку ХХ ст. в Україні вже були досліджені і представлені артефакти майже всіх давніх епох.

В підсумок можна сказати, що Україна винятково багата на історичні та археологічні пам'ятки різних епох та народів. То ж не дивно, що археологічні дослідження в Україні дуже різноманітні та популярні. Велика кількість вчених та дослідників присвятили своє життя пошуку нових артефактів.

Література

1. Міжнародний фонд «Відродження» Національний музей історії України. Церква Богородиці Десятинна в Києві. Київ: Видавництво «Артект». 1996. 224 с.
2. Каушлієв Г.С. Античні пам'ятки Тавриди у вітчизняній подорожній літературі (кінець ХVІІІ – перша третина ХІХ ст.). Праці Центру пам'яткознавства. 2011. Вип. 20. С. 206-214.

Півень Максим,

студент 3 курсу спеціальності 032 історія та археологія ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (науковий керівник кандидат історичних наук, доцент І.С. Кедун)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СМТ. ВОРОНІЖ ТА ЇХ ПРОГРЕС НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Територія Сумської обл. була заселена вже у часи пізнього палеоліту. Про це свідчить місцезнаходження кісток тварин і залишки крем'яних знарядь праці.

Найбільше археологічних свідчень маємо про заселення регіону у скіфський та ранньослов'янський час.

За наявними археологічними відомостями, можемо припустити, що на даній території перебували балтські племена, а в період ранньозалізного віку поширена була юхнівська культура.

В часи Київської Русі територія Вороніжа, за наявними відомостями, була заселена сіверянами, і відносилася до Чернігово-Сіверського князівства. На даний момент селище являє собою місце постійних інтересів істориків та краєзнавців. Проблема походження селища міського типу досить довгий час розглядалась в історіографії і на даний момент ми маємо декілька різних точок зору.

Самим вірогідним місцем для розташування давньоруського городища, здавалась територія в центрі Вороніжа, де сьогодні розташовані універмаг та школа. У джерелах це місце відоме як «Вороніжське центральне городище» за даними, що наводить О. М. Лазоревський замок Воронежа «оний город, ещѣ за владения польского осаждался», але дослідник вважає що городище засновано в першій половині XVII ст. Більш ранній період він описує, як існування тут «около-мельничного хутора... по дороге которой ездили посеимские сѣла на базар в Новгород- Северский, когда ещѣ небыло ни Батурина, ни Кролевца, ни Глухова». Також описується система захисних укріплень фортеці у вигляді валу та в'їзних брам. І. С. Абрамов також припустив що городище було засновано у більш ранній період, аргументуючи це наявністю великої кількості могильників навколо. Такі припущення є цілком логічними, але без археологічних матеріалів важко точно стверджувати про розташування згаданого поселення. Також, час існування роменської культури повністю не відповідає часам згаданих у літописах, а самих давньоруських матеріалів в регіоні взагалі не зафіксовано. Але враховуючи географічне розташування регіону та наявність поруч таких середньовічних центрів як Новгород-Сіверський та Путивль цілком логічним є можливість розташування в регіоні поселення вздовж шляху між двома князівськими центрами.

В ході археологічних досліджень та території селища було встановлено, що до проведення робіт експедиції 2021р. фактичних даних про наявність давньоруського поселення в регіоні не існувало. Проблема його походження тривалий час розглядалась в історіографії, і на сьогодні, з цього приводу, існують різні точки зору. Втім як і в більшості випадків дослідники намагалися прив'язати його появу до літописних повідомлень. азом з тим, гіпотеза про давньоруське походження Вороніжа також народилась не зовсім на пустому місці. В перше ранньосередньовічні матеріали були виявлені в результаті обстеження та розкопок І.С. Абрамова у 1907 р. Досліднику вдалось зафіксувати

понад 55 курганних поховань, в околицях «містечка Вороніж глухівської округи». В ході досліджень автор приходиться до висновку, що більшість з них належить Сіверянам, що правда зазначає про наявність радимицьких скроневиц кілець. Більшість курганів лишилися не дослідженими, а матеріали розкопок на сьогодні не зберіглись і тому питання їх датування лишається відкритим. Втім наявність матеріалів Роменської культури свідчить про заселення даної території в сіверянський час. Реальні дані про існування містечка Вороніж відомі лише з XVII ст., під час заселення північно-східної території Ніжинського полку.

В процесі проведення археологічної експедиції 2021 р., вдалось зафіксувати наявність нового давньоруського поселення в регіоні. Культурний шар зберігся лише в археологічних об'єктах. За матеріалами проведених робіт виявлено дві плями поширення культурного шару. Втім говорити про розміри, тип поселення, наявність укріплень, період існування можна буде тільки після багаторічних і повномасштабних розкопок.

Література

1. Абрамов І. Літописний Вороніж на Чернігівщині// Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1927.
2. В.И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К., 1986. – С. 155.
3. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Т. 2. Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – К., 1893. – С. 350.
4. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.)». С. 374–375.

Потоцький Олексій Сергійович,
аспірант Інституту археології НАН
України

РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕРЕПЛАВКИ ЗАЛІЗА З МЕТАЛОБРУХТУ ЗА ТЕХНОЛОГІЯМИ СКІФСЬКОЇ ДОБИ

За теоретичну основу експерименту були взяті роботи С.В. Панькова і Б.А. Шрамко [2; 3;]. Експеримент складався з трьох частин: пошук і підготовка сировини, виплавка металу, обробка металевої заготовки. Експеримент проводився в польових умовах з інструментами наближеними до автентичних. В ході експерименту було зроблено наступні спостереження.

При підготовці сировини, за відсутності антракологічних даних, застосований принцип утилітаризму первісних суспільств: максимальна кількість результату при мінімальних працезатратах. Відповідно вугілля робилося з листяного сухостою(вільха, граб, клен, бузина, сосна, дуб), який ріс поблизу місця проведення експерименту, що легко оброблявся, транспортувався

і швидко перепалювався. З емпіричного досвіду розкопок лісостепових пам'яток скіфського часу саме таке вугілля листяних порід є найчастішою знахідкою на пам'ятках. Перепалення вугілля в ямі більш продуктивне, простіше та менш трудомістке. Наявність підбою в ямі збільшує кількість якісного вугілля, яке перепалюється великими шматками, нижній ярус майже не обпалює ґрунт, натомість земля пропікається від середини глибини ями до верху, відповідно до рівня доступу кисню. Одна яма може використовуватися багато разів. Чорнозем отримує рудий колір та перетворюється на пил, дуже схожий на той, що іноді знаходять в зольниках. Кістки, які потрапляють при перепаленні вугілля в яму, переживають схожий на цементацію процес, та мають характерний блискучий чорний колір через проникнення вуглецю у безкисневому середовищі. Процес перепалення вугілля зручніше проводити поруч із місцем майбутнього виробництва, він не заважає оточуючим, якщо правильно його проводити, не створює небезпеку пожежі.

Глина для створення сиродутної печі була набрана в тому ж місці, де і дрова, вона була з вапном і дуже суха. Всього від місця проведення експерименту (садиба), до місця набирання сировини, було зроблено близько 5 походів по одному й тому ж маршруту в 500 метрів поза межі селища. Глина була замішана в ямі із сіном поруч з ямою де проходив піроліз вугілля. Це дозволяло контролювати процес перепалення і значно економило час. Перша піч була зведена за 40 хвилин. За разок була взята пічка з Лиманського озера[1, с. 14], проте через консистенцію глини вона опливла і мала форму півсфери. Подібна піч також була знайдена на території Більського городища[3, с. 90] (Рис 1). Отвір для дуття був зроблений боковий на рівні підлоги (Рис. 2). За цей час було підготовлене також місце відковування майбутньої криці: дерев'яна колода, залізний молоток, дерев'яні щипці. На наступний день в піч було завантажено вугілля, імітоване міхове дуття і засипаний металобрухт. Частину металобрухту було покладено у горщик. За 3 години було використано близько 7 кг вугілля, але виявилися вади конструкції. Повітря найближчим шляхом було спрямоване по прямій: від отвору дуття до верхнього отвору шихти, таким чином утворивши нахилену еліпсоїдну зону температури, залишивши всю іншу зону прохолодною, де температура була низькою. Частина металу, який знаходився біля самого отвору, було розплавлено. Утворилося два великих шлаки, глиняна стінка навколо отвору розплавилася та отримала блискучий зелений колір з пористого склоподібного матеріалу. Візуально невелика криця, яка була отримана в результаті експерименту, не відрізнялася від шматків шлаків, відокремити її можна було лише прокувавши на колоді всі шматки, шлаки не кувалися і розліталися, криця була пластичною. Для вилучення залишків необхідно було

частково зруйнувати пічку, відповідно весь навколишній робочий простір був забруднений шматками криці, обпеченої глини, залишками виробництва. Прибираючи територію ці речі були скинуті на смітник у вигляді ями, що була викопана поруч. Також поруч був влаштований ковальський горн, подібний до горна з Більського городища [2, с. 166]. Експериментально було виявлено, що ефективніше використовувати дуття збоку, а не спереду, як на реконструкції С.В. Панькова. Для подальшого кування криці на металеву заготовку було використано близько 8 кг вугілля. Проте металева заготовка не зварилася в єдиний шматок заліза, для цього необхідно було проводити операцію по ковальському зварюванню, що потребувало б більше вугілля. Ті частини, які вдалося зварити за допомогою піску, мали міцні з'єднання, ті, що були зварені за допомогою глини з'єдналися погано, натомість ті, де використовувався попіл з глиною, не зварилися зовсім. Згодом, при подальшому проковуванні заготовки й загартовуванні у воді при температурі 800 С, внутрішня напруга в металі призвела до розтріскування заліза. Сам горн, який був доведений до температури ковальського зварювання (бл. 1200 С), також оплавився з характерним зеленим кольором, оплавилась також частина сучасної глиняної цегли, яку було покладено для контрольної перевірки.

В результаті експерименту було з'ясовано, що ковалі скіфського часу володіли прийомом ковальського зварювання, за допомогою певних флюсів, він є обов'язковим для створення переважної більшості металевих предметів; навіть одноразова акція виробництва залишає багато характерних явних слідів, сміття, чисельних залишків шлаків. Виробництво заліза має декілька етапів, які потребують конкретного часу, умов та ресурсної бази, але тільки при експериментальному відтворенні можливо чітко зрозуміти які сліди вони залишають і яким чином відбувається весь процес виробництва. Очевидними стають проблеми логістики виробництва, яке, імовірно за все, присутнє на будь-якому поселенні скіфського часу. Примітивне, найпростіше виробництво заліза скіфського часу, не зважаючи на чисельні твердження, може вважатися досить доступною технологією, якою могла володіти достатньо велика кількість місцевого населення.

Література

1. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. – III в. н. э.) / Бидзиля В. И., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В. Київ, 1983. 112 с.
2. Паньков С. В. Стародавня чорна металургія на території України. Частина I. Перед-скіфський і скіфо-античний період. Київ: Інститут археології НАН України, 2014. 280 с.
3. Шрамко Б. А. Добыча железа в Гелоне. *АЛЛУ № 2/2002–1/2003*. Полтава, 2003. С. 84–90.
4. Шрамко Б. А., Орудия скифской эпохи для обработки железа. *СА. М.*, 1969. № 3. С. 53–70.

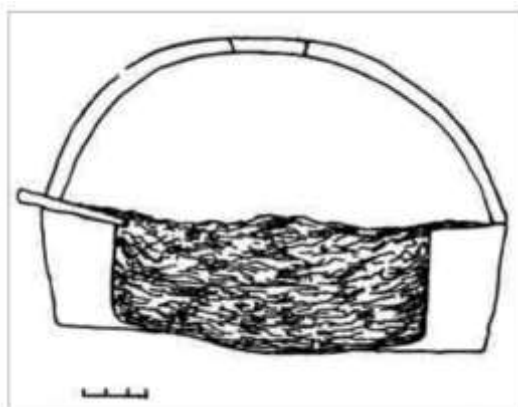

Рис. 1.

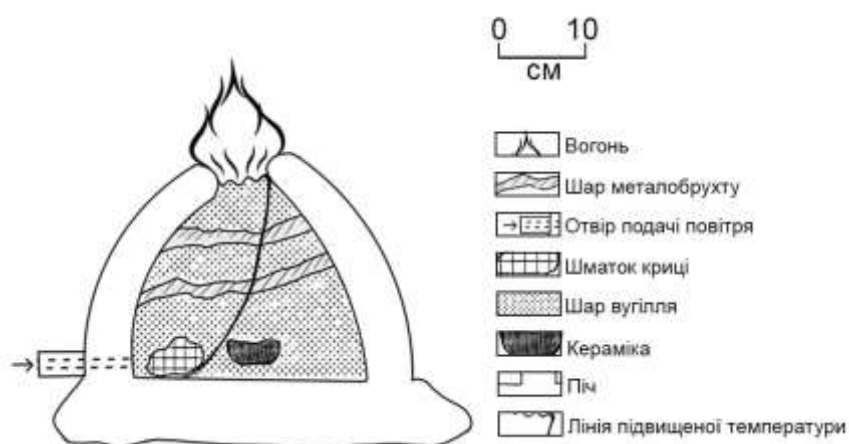

Рис 2.

Прийма Максим Романович,
студент 2 курсу спеціальності 032
історія та археологія ННІ історії, права
та міжнародних відносин Сумського
державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка
(науковий керівник кандидат історич-
них наук В.В. Михтуненко)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАСИЛЯ ГРИГОРОВИЧА ЛЯСКРОВСЬКОГО НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ

Василь Григорович Ляскровський – видатний вчений, до сфери діяльності якого належали історія, археологія та етнографія. Він народився 24 грудня 1859 року в місті Золотоноша Полтавської губернії в збідній дворянській родині римо-католицького віросповідання. Батьки його були освіченими людьми. Батько був вчителем міської школи, що закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут, а мати, в свою чергу, закінчила Ніжинський французький пансіон. Ще під час свого навчання в Лубенській

гімназії, Василь Григорович звертає свою увагу на вивчення археології. На це вплинув його вчитель Федор Іванович Камінський, археолог-аматор, який брав участь у III Археологічному з'їзді та став першовідкривачем пізньопалеолітичної стоянки біля села Гінці Любецького повіту. Він широко залучав своїх учнів до вивчення історії рідного краю. Крім того, позитивний вплив на юного Ляскронівського справила меценат та фундатор першого загальнодоступного приватного краєзнавчого музею Лівобережної України Катерина Миколаївна Скаржинська [1, с. 111].

Після закінчення Лубенської гімназії у 1880 році, вступив до Університету св. Володимира, який скінчив через п'ять років, в якості кандидата, отримавши при цьому срібну медаль за твір «Политические собрания и политическая организация кальвинистов во Франции, в XVI стол[етии]» [2, с. 661].

Василь Ляскронівський був одним із яскравих представників Київської історичної школи Володимира Антоновича. І, як учень та послідовник Антоновича, Ляскронівський успадкував від свого вчителя цілу низку важливих наукових принципів і підходів [1, с. 111].

Закінчивши навчання в університеті Василь Григорович приступив до активної наукової діяльності, встигнувши попрацювати в трьох містах, здійснити безліч експедицій та закордонних відряджень. Крім того, як зазначає Василь Ляскронівський в автобіографії, він «був дійсним членом шести російських наукових спільнот та однієї закордонної, а саме – ісландської історичної спільноти – «Нід Íslenska Vókmenntafélag». Науковий доробок вченого складає близько сорока праць [2, с. 666-667].

Під час здійснення своєї дослідницької діяльності, науковець, неодноразово бував на території сучасної Сумщини. Зокрема у 1901 та 1907 роках були надруковані результати його досліджень вздовж течій річок Сула, Псел та Ворскла. Об'єктом дослідження слугували для вченого кургани, городища та зміві вали [3, с. 4].

Під час своїх подорожей Сумщиною Ляскронівський побував як у маленьких селах так і у містах Ромни, Недригайлів, Охтирка, Тростянець та ін. Побував Василь Григорович і у місті Суми [3, с. 8; 4, с. 12–15].

Щодо Сум дослідник робить цікаве припущення, на його думку, на місці козацької фортеці могло знаходитись більш давнє городище. Спирався дослідник в першу чергу на особливості місцевого ландшафту. Щодо цього питання Василь Григорович пише: «У місті Суми на теперішній час ніяких слідів давніх укріплень не залишилось. Проте, судячи з місцевості, що займали давні міста, можна зробити припущення, що найдавніша його частина знаходилась у тому місці, що омивається з двох боків ріками і укладає найдавнішу та,

на даний момент, найкращу частину міста. Міська площа, де зараз знаходиться сквер та стоїть пам'ятник Харитоненку, була крайовою частиною, переломом стародавнього городища» [4, с.12–13].

Під час своїх досліджень він детальним описом та картографуванням пам'яток археології і, крім того, записує багатий етнографічний матеріал, що представлено місцевими сказаннями, як правило, щодо походження назв населених пунктів та їх давньої історії [3, с. 4]

При цьому, вздовж р. Сула та її приток, В. Ляскоронський знайшов рештки городищ, котрі він умовно поділив на кілька типів: 1. Круглі болотні городища, влаштовані в низинах на узвишсях. 2. Нагорні городища, які відрізняються своїм місцем розташування й наявністю декількох захисних валів з того боку, який прилягав до плато. 3. Укріплення, які змінювали свою форму залежно від рельєфу та мали цілий ряд концентричних валів. 4. Городища, що являли собою рештки міст, про які згадувалося в літописах [1, с. 114].

Отже, ми можемо зробити висновок, що Василь Григорович Ляскоронський, дослідивши археологічні пам'ятки вздовж течій річок Сула, Псел та Ворскла, зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної археології та неоціненний внесок у дослідження історії нашого краю.

Література

1. Ситник О. М. Василь Ляскоронський як археолог. І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 111–120.
2. Гордієнко Д.С. Дві Автобіографії Василя Ляскоронського (1909–1913) та його особова справа (1923). Український археографічний щорічник. 2013. № 18. С. 654–678.
3. Ляскрановский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, в бассейне р. Сулы. Москва: Тип. Г. Лиснера и Д. Собко, 1907.
4. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. Москва: Тип. Г. Лиснера и А. Гешел, 1901.

П'ятишкіна Катерина Іванівна,
студентка 1 курсу спеціальності 032
історія та археологія ННІ історії, права
та міжнародних відносин Сумського
державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка
(науковий керівник кандидат педагогіч-
них наук, доцент С.О. Авхутська)

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА МОНАСТИРИЩЕ М.О. МАКАРЕНКОМ

З городищем «Монастирище» тісно пов'язане ім'я видатного вітчизняного археолога Миколи Омеляновича Макаренка, уродженця с. Москалівка (Роменського району Сумської області). Саме розкопки цього городища посприяли

відкриттю світові нової археологічної культури – роменської, а вченому принесли світове визнання.

Городище Монастирище розташувалось на самому кінці довгої, але низької коси, яка утворилась при вході річки Ромен в р. Сулу біля м. Ромен. Городище мало загальну форму яйця з поширеною західною стороною, що підходить до коси, й вузькою в протилежному напрямкові, що направлена до р. Ромен, яка охоплює городище з північної та східної сторони [2].

Городище заслуговувало не аби якої уваги. Вже в 1901 р. були зроблені М. Макаренком на городищі перші пробні розвідки, які показали, що місцева культура несподівана й надзвичайно цікава, вона не має аналогів з іншими археологічними знахідками.

На культуру звернула увагу Імператорська археологічна Комісія, яка в 1906 р. доручила М. Макаренку зробити вже ширші, але все-ж таки пробні досліді. Цими дослідідами він встановив факти густого заселення городища, великої його давності, присутності землянок самого примітивного типу, великої кількості посуду, особливу любов мешканців до орнаментальних окрас цього посуду, а також майже повну відсутність металу, таких як мідь, бронзи. Присутність ж залізних виробів фіксувалась в такій незначній мірі, що цей факт можливо було розглянути як виняток [2].

У 1906 р. М.О. Макаренко відкрив на городищі чотири підквадратні споруди напівземлянкового типу з останцевими печами з глинобитним верхом. Невеликі розміри землянок (довга сторона 3,2 м), незвичайна для роменської культури конструкція печі з використанням граніту для влаштування череня, в сумі з місцем розташування землянки дозволили припустити її виробниче призначення для випалу залізної руди [1, с. 88].

Печі землянок 1906 р. були купольної або «дзвоноподібної» форми з аркоподібним вирізом знизу. Вони були вирізані з материкового останця і доповнені згори замісом з того ж лесового ґрунту з глиною. Черені викладені з невеликих гранітних каменів на глиняній основі. Незвичне розташування печей усередині будівель – замість традиційного для роменської культури кута. У землянках піч розташовувалася на материковому підвищенні, а прямо перед устям викопані великі глибокі чотирикутні ями. Передпічна яма виявилась зовсім неглибокою, але за площею займала близько 1/5 простору споруди [1, с. 88].

Увагу привертає землянка, в якій знаходилися відразу дві печі. Відповідно до опису М.О. Макаренка [2, с.12] устя заглибленої в підлогу печі в північно-східному куті землянки розташовувалося нижче рівня підлоги, а простора передпічна яма завертала на схід від печі в спеціально споруджений виступ котловану [1, с.88].

Підсумовуючи, можна сказати, що городище є першим слов'янським поселенням на території Ромен, з якого і почалася історія давньоруського літописного міста. Городище має важливе наукове історико-археологічне значення. Цей об'єкт відноситься до національної культурної спадщини і він є залишками населеного пункту IX–XI ст. та пам'яткою роменської культури.

Література

1. Комар О.В. Металургійні комплекси роменської культури з городища Монастирище. Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. 2013. Вип. 10. С. 87–99.
2. Макаренко Н. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. Известия Императорской археологической комиссии. 1907. Вып. 22.

Рябуха Сергій Миколайович,
студент 3 курсу спеціальності 014
середня освіта (історія) ННІ історії,
права та міжнародних відносин
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка
(науковий керівник кандидат історич-
них наук, доцент В.В. Турков)

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Історія дослідження трипільської культури на Україні розпочалася ще у 70-ті роки XIX століття, хоча поняття «трипільська культура» було введено в науковий обіг лише через 30 років - наприкінці XIX - на початку XX ст.

Першим, хто описав трипільські пам'ятки Галицького Поділля, був А. Шнайдер. Йому вдалося скласти реєстр 65 археологічних пам'яток, виявлених чи обстежених ним на Борщівщині. Після дослідження А. Шнайдера на цей регіон звернув увагу А. Кіркора, співробітника антропологічної та археологічної комісії при цісарсько-королівській Академії в Кракові. У 1876 р. А. Кіркорі вдалося дослідити околиці села Більче-Золоте і провести невеликі розкопки в печері Вертеба, де знайшов трипільські старожитності. В 1878 р. А. Шнайдер відкрив поселення в Кошилівцях, але вважав його місцем римського табору, а знайдену глиняну статуетку — зображенням богині Флори [2, с. 85–96].

У 1884 р. в Більчі-Золотому, у володіннях князя Леона Сап'єги, на території парку було випадково виявлено рештки будівель трипільської культури. Через п'ять років Г. Оссовський, член антропологічної комісії Академії наук в Кракові, провів тут розкопки і виявив велике скупчення обпаленої глини, серед якого знайшли уламки мальованого посуду. Ці скупчення Г. Оссовський вважав поховальними спорудами – своєрідними давніми гробницями, складеними із цегли [4, с. 656]. У 1890 р. Г. Оссовський знову

продовжив дослідження Більчі-Золотому на цей раз в печері Вертеби, в ній він виявив сліди від великого вогнища, різноманітні знаряддя праці та мальований посуд.

Датою відкриття трипільської культури в Україні вважається 1893 р., її відкрив В. Хвойко. Назва трипільської культури походить від місця знаходження стародавнього поселення біля села Трипільля Київської області. Під час розкопок на Кирилівських висотах у Києві В. Хвойко виявив археологічні матеріали, що були дуже схожі на знахідки, які дещо пізніше трапились йому при дослідженні поселення біля с. Трипільля. Подібні пам'ятки культури були раніше відомі й на інших територіях. Заслуга В. Хвойки полягає в тому, що він вперше зіставив відомі знахідки, встановив їх належність до окремої археологічної культури первісної історії, запропонував її першу періодизацію, вказав на місце трипільської культури серед інших старожитностей Європи [1, с. 50–55].

В 90-х рр. XIX – на початку XX ст. масштабні дослідження трипільських старожитностей у Верхньому Подністров'ї здійснили К. Гайдачек, Г. Оссовський. В 1901–1902 рр. Е.Р. Штерн відкрив притаманні цій культурі глиняні «майданчики» (біля села Петрени в Молдавії). Його доповідь «Догрецька культура на Півдні Росії» на XIII археологічному з'їзді в Катеринославі (1905) викликала сенсацію в усій європейській археології, бо висунуті в ній ідеї про походження мікенської цивілізації з Півдня Російської Імперії були для того часу доволі несподіваними [2, с. 91–96].

До 30-х рр. XX ст. дослідження трипільської культури проводилися дуже активно, ними займалися Ф. Вовк, С. Гамченк, В. Городцов, О. Спицин, М. Біляшівський, К. Гайдачек, М. Ф. Шкадищенко. В 30 рр. XX ст. відбувається занепад української археології, викликаний репресіями радянської влади, і тому дослідження трипільської культури майже повністю припиняються, і лише деякі вчені продовжили ними займатися, такі як: С. Магура, Т. Пассек, Є. Кричевський.

Активне дослідження трипільської культури знову розпочинається у післявоєнний час. І. Самойловський в південній околиці Києва, у Корчуватому, виявив нове невелике трипільське поселення. Визначним досягненням археологів було відкриття в Подністров'ї трипільських ґрунтових могильників з трупоспаленням біля Червоного Хутора (В. Даниленко, М. Макаревич), Чернина (В. Канівець), Софіївки (пам'ятка повністю розкопана Ю. Захаруком) [3, с. 330–340].

Отже, слід зазначити, що дослідження трипільської культури є дуже важливим, адже навіть зараз в сучасному світі трипільська культура не є повністю вивчена і має багато білих плям, через які ми не можемо повністю дослідити феномен даної культури.

Література

1. Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Трипольская культура. Древние культуры Северо-Западного Причерноморья . Одесса: СМІЛ. 2013. С. 43–84
2. Відейко М.Ю. Абсолютне датування Трипільської культури. Енциклопедія Трипільської цивілізації. Київ: Академперіодика. 2004. Т. 1. С. 85–96.
3. Відейко М.Ю. Споруди трипільської культури. Енциклопедія Трипільської цивілізації . Київ: ТОВ «укрполіграфмедіа». 2004. Т. 1. С. 315–341.
4. Збенович В. Г. Ранний этап Трипольской культуры на территории Украины. Киев: Наукова думка, 1989. 222 с.

Свиридов Андрій Дмитрович,
студент 3 курсу спеціальності 014
середня освіта (історія) ННІ історії,
права та міжнародних відносин
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С.Макаренка
(науковий керівник кандидат історич-
них наук В.О.Оліцький)

ЗАГАЛЬНІ РИСИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮХНІВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

В корені дослідження Юхнівської культури слід віднести археологічні розвідки, зроблені Д.Я. Самоквасовим. Сам археолог добре знав місцевість, оскільки походив з Новгород-Сіверського району. Науковець зміг зробити перші описи культури, дослідивши кургани в с. Юхново в 1873 р. і 1876 р. Д. Самоквасов описує, що городище складалось із двох насипів, які розділені двома ярами. Продовжучи дослідження Юхнівської культури, Н.В. Трубнікова, почала сприймати досліджені пам'ятки як одне ціле. І тільки дослідження А.Є. Аліхової в 40-х рр. ХХ ст. встановили різночасовість двох городищ. Окрему сторінку в дослідженнях Юхнівської культури, складають наукові доробки С.А. Гатцука. Археолог зробив великий та ретельний опис городищ вздовж р. Десна, проведені шурфи [1, с. 111–113].

З кінця Другої світової війни починається новий вектор у дослідженнях. М.В. Воеводський в 1947 р. провів аналіз орнаменталістики кераміки, житлових форм і виділив в окрему Юхнівську культуру. Систематичність дослідження таких науковців як Л.В.Артишевська, В.А.Падінім і т.д. дали багато відомостей з життя та побуту людей, особливо було відмічено, що дана культура не поставала в ізолюваному від всіх інших культур світі. Представники Юхнівської культури мали тісні контакти з скіфськими племенами, проте характер даних взаємодій визначити складно.

О.М. Мельниковська внесла вагомий вклад, дослідивши Посудичське, Жадинське, Поповське та Мізинські городища і визначивши характерні відмінності у плануванні жител, побутового життя і перших систематичних поховань [2, с. 1–4]. Вони ж у свою чергу розташовувалися вздовж південно-східного краю городища Киселівка II, яке було досліджено Д.В. Каравайко у період 2005–2008 рр. Поховання були зафіксовані на рівні материка, проте їх різночасовість в ході польових досліджень підтвердити не вдалося. Знайдені рештки черепа, нижньої щелепи та інші матеріали свідчать про поховання зорієнтоване головою на північний схід. В цілому, всі поховання, які були віднайдені, знаходилися в розпорошеному стані, анатомічної форми кістяки не мали, присутні випадки повторних проникнень.

Над похованням зводилися кургани, і також мали місце певні ритуальні дії щодо померлого. Віднайдені глиняні «хлібці», характер розпорошеності може свідчити про наявність обряду тризни, який складався із жертвоприношення, військових ігор, бенкету на честь померлого. У початковому значенні тризна – це складова частина слов'янської язичницької поховально-поминальної обрядності, проте мають місце версії про широке застосування даного терміну [3, с. 72–73].

Проте на городищах виявляються не тільки кістяки людей. Численні дослідження господарчих ям і знайдених там кістах тварин, свідчать про високий рівень мисливства. Остатки мисливських тварин представлені кістками вовка, кабана, ведмедя, лисиць, бобрів, борсуків і т.д. Представлені обширними частинами склетів, зубів і інших частин. Полювання на великих тварин проводилось із двох причин: здобути велике хутро і нагодувати сім'ю [4, с. 219].

Основним же об'єктом полювання залишався лось, саме кістки цієї тварини представлені в більшості досліджених городищ Юхнівської культури. Пояснити таку популярність можна шляхом окреслення його особливостей, серед таким можна виділити велику вагу, до пів тонни, що могло дати мисливцю хутро, м'ясо, кістки для побутових потреб. Також приблизно якості міг мати вепр, досягвши у вазі до 300 кг. Як і олень, він також може мешкати серед лісів, ярів, байраках і т.д. Козуля, також поширений вид тварин, її відносно мала вага і стадний образ життя давал змогу мисливцям натрапити на декілька одразу туш.

Проте полювання неможливо було без тих знарядь, якими орудували мисливці. Можливі припущення щодо застосування численних зразків капканів, пасток, задля того, щоб не псувалось хутро. Широке місце мало пристосування лука зі стрілами, наконечники з яких виготовлялися з кісток раніше впольованих тварин. Застосовувався манок, який робився також з кістяків у формі трубочки [5, с. 104–108].

В цілому, Юхнівська культура залишається не вивченою повністю, проте рівень розвитку різних сфер дозволяє зазначити про достатній рівень суспільного життя.

Література

1. Каравайко Д. До витоків вивчення юхнівської культури. *Археологія*. 2017. №2. С. 110–117.
2. Каравайко Д.В. Юхнівська культура: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.04. Київ, 2007. 17 с.
3. Каравайко Д. Поховання Юхнівської культури на Чернігівщині. *Археологія*. 2010. №1. С. 68–78.
4. Бондаренко В. Статистичні дані остеологічних досліджень на городищі Ширяєве, західному укріпленні Більського городища і поселеннях Юхнівської культури VI-IV ст. до н.е. (порівняльна статистика). *Археологічні дослідження Більського городища*. 2021. С. 205–222.
5. Горбаненко С., Каравайко Д. Мисливство носіїв Юхнівської культури. *Археологія*. 2012. №2. С. 103–113.

Сиволап Наталія Сергіївна,
студентка 3 курсу спеціальності 014
середня освіта (історія) ННІ історії,
права та міжнародних відносин
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С.Макаренка
(науковий керівник кандидат історич-
них наук, доцент В.В. Турков)

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА В 2013 РОЦІ

Найбільшим укріпленим поселенням скіфського часу на території України та Східної Європи є Більське городище, яке знаходиться на височині в межиріччі річки Ворскли та правої притоки Псла річки Суха Грунь в районі села Більськ Полтавської області та села Куземин Сумської області. Незважаючи на те, що відкрите воно досить давно (перша згадка про Більське городище міститься в роботі Гійома де Боплана) і до сьогодні дана знахідка не втрачає своєї актуальності, кожен рік під час наукових експедицій археологам вдається знайти щось нове і не характерне для даного поселення. Дуже цінними на новизну були дослідження 2013 р.

У липні – серпні 2013 р. Скіфською експедицією Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, якою верував І. Шрамко та експедицією Музею археології і етнографії Слобідської України ХНУ ім. В.Н. Каразіна, якою керував С.Задніков було продовжено вивчення Більського городища. Роботи велися на трьох об'єктах: Східному, Західному укріпленнях і на поселенні по вул. Чапаєва, 25 у с. Більськ (територія Великого укріплення) [1, с. 5].

У ході численних досліджень попередніх років так і не було встановлено межі поселення на вул. Чапаєва, у 2013 р. учасники Скіфської експедиції вирішили дане питання. Першочергово на городах були зібрані підйомні матеріали, потім закладені два контрольних шурфи. За даними шурфування та візуального огляду поверхні поселення встановлено, що воно мало розміри 100x50 м, витягнуте з північного сходу на південний захід [1, с. 29]. Крім того, у ході попереднього обстеження території селища стало зрозуміло, що на його місці містилося поселення XVII–XVIII ст., нашарування якого суттєво зруйнували більш давнє селище раннього залізного віку. Речові матеріали раннього залізного віку не знайдені в непорушеному шарі, хоча вони найчастіше зустрічаються на глибині 0,45 – 0,60 м [1, с. 31].

Під час дослідження Більського городища в 2013 р. було знайдено культові місця. Такою знахідкою є Жертовник у вигляді скупчено каміння, уламків кераміки, кісток жертвних тварин. Цікавішими є знахідки з поховань Більського городища. Серед таких особливий інтерес викликає група ліпних предметів, які мають вигляд своєрідних «пиріжків», з відбитками проса на поверхні. Ймовірно такі керамічні предмети використовувалися під час землеробських культів [2, с. 79]. На східному укріпленні виявлено обгорілі макрорештки зернівок культурних рослин. Зразок перебував під дією вогню (ймовірно пожежі), завдяки чому і був законсервований та зберігся до наших днів [3, с. 313]. Варто зазначити, що подібні «пиріжки» зустрічаються вкрай рідко на поселеннях скіфського часу в лісостеповому регіоні, а на території Більського городища виявлені вперше.

Під час дослідження північної ділянки Східного укріплення, було відкрито 23 господарських комплекси: раннього періоду існування поселення (VI – V ст. до н. е.) та ями V – IV ст. до н. е. Одна з ям із знайденим у ній розвалом ліпного горщика пеньківської культури вказує на те, що північна частина укріплення була заселена і в ранньому середньовіччі [1, с. 20].

Результатом досліджень на Західному городищі стало встановлення даних про те, що у південній частині за межами зольників та оточуючого їх простору, культурний шар відсутній, тобто поселень у цій частині не було. Місцеве населення селилось ближче до валів, що підтверджується концентрацією матеріалів у межах зольнику [1, с. 29].

У 2013 р. на основі результатів розкопок і аналізу знахідок науковці з'ясували, що існування життя на Більському городищі не завершилося в III ст. до н. е.. У пізніші часи тут також існували поселення інших археологічних культур та селища часів Київської Русі, а також в межах городища відомі нашарування датовані XVII ст., які пов'язані з розвитком промислу селітроваріння. Розвиток селітроваріння на території Більського городища ймовірно

пов'язаний з пограбуваннями підкурганних поховань скіфської доби у процесі видобування сировини для селітри [4, с. 100].

Отже, Більське городище, яке займає площу 4400 га і відкрите приблизно у XVI–XVIII ст., до наших днів залишається не повністю дослідженим, що дозволяє проводити археологічні експедиції та заповнювати білі плями. Так, у 2013 р. з'ясовано що частина городища була заселена вже в епоху Середньовіччя; встановлено межі поселення по вул. Чапаєва, 25; досліджено причину відсутності поселень у південній частині Західного Більського городища; знайдено «пиріжки», які вкрай рідко зустрічаються на поселеннях скіфського часу в лісостеповому регіоні, а на Більському городищі взагалі виявлені вперше.

Література

1. Шрамко І.Б., Задніков С.А. Дослідження Більського городища у 2013 році. *Археологічні дослідження Більського городища – 2013*: збірник наукових праць. Київ -Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2014. С.5-65.
2. Супруненко О.Б. Культові і поховальні об'єкти на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади». *Археологічні дослідження Більського городища – 2013*: збірник наукових праць. Київ-Котельва: ЦП НАН України та УТОПК, 2014. С. 65–83.
3. Горбаненко С.А. Більське городище: півстоліття палеоетноботанічних досліджень. *Феномен Більського городища*: збірник наукових праць та матеріалів міжнародної конференції. Київ–Котельва: ЦП НАН України та УТОПК, 2020. С. 307–326.
4. Приймак В.В. Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища. *Археологічні дослідження Більського городища – 2013*: збірник наукових праць. Київ-Котельва: ЦП НАН України та УТОПК, 2014. С. 100–111.

Скусинець Анна Вікторівна,
студентка 3 курсу спеціальності 014
середня освіта (історія) ННІ історії,
права та міжнародних відносин
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С.Макаренка
(науковий керівник кандидат історич-
них наук, доцент В.В. Турков)

КУРГАН «СТАРША МОГИЛА» ЯК АРХЕОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТКА СКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ

Серед видатних пам'яток Роменщини значне місце займає найбільший курган Посульської групи скіфських некрополів знаходиться неподалік Пустовійтівки та має назву «Старша могила». Датується дана пам'ятка IV–III ст. до н. е., висотою сягає 21 м, а окружність досягала 400 кроків [1, с. 155] . На високому плато цей курган велично підіймається у височинь над іншими могилами скіфських царів та військової знаті. Непереможні воїни-кочівники,

відійшли у вічність дві з половиною тисячі років тому на полях далеких від цього місця битв. Але саме тут, на кручах високого берегу Сули, «Священна Земля Геррос» (за словами Геродота) приймала їх на вічний спочинок і вкривала собою – могилами-курганами [3].

Розкопки кургана Старша Могила почав у 1876 р. аматор-колекціонер Т.В. Кибальчич. Наукове дослідження кургану було завершено у 80-х роках ХІХ ст. Серед знахідок, які були виявлені, слід виділити: черепки глиняного посуду, баранячі кістки, бронзовий наконечник, стріли, 16 кінських вудил, художньо оформлених у ранньоскіфському звіриному стилі, предмети культового призначення – 2 бронзові жертвні ножі, довгий залізний меч (довжиною 76 см), а також рештки померлого від якого залишилися тільки кінцівки ніг [4].

Даний курган не відносять до відомих пам'яток Скіфії, можемо припустити, що це відбулося через те, що у «Старшій могилі» не було виявлено цінних археологічних артефактів, також даній пам'ятці не було присвячено наукових праць, крім загальних описів археологів, в дослідженнях скіфського періоду про дану пам'ятку згадується лише мимохіть.

Суперечності виникали і у датуванні, так Д. Я. Самоквасов вбачав у Старшій Могилі сарматський період, відповідно і визначив хронологічні межі в рамках I ст до н.е., у той час як Д. І. Ростовцев відніс дану пам'ятку до перехідного періоду між скіфами і сарматами і датував IV–III ст. О.А. Спицин, наголошував, що скіфську культуру визначає не ірано-грецький аспект, а маса місцевого рядового матеріалу. Виходячи із даних проблем до вивчення даного кургану був достатньої різний методичний підхід та різне визначення архаїки [2, с. 96–98].

Підсумовуючи вище зазначене, можна констатувати, що курган «Старша могила», є видатною пам'яткою Роменщини, яка входить до складу Державного історико-культурного заповідника «Посулля» та є надзвичайно цікавим об'єктом екскурсійного показу.

Література

1. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела. Санкт-Петербург: Типография главного управления Уделов, 1901. 166 с.
2. Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли. Москва: Институт археологии РАН, 1908. 276 с.
3. Іллінська В.А. Курган Старша могила – пам'ятка архаїчної Скіфії. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Illinska_Varvara/Kurhan_Starsha_Mohyla__pamiatka_arkhaichno_i_Skifii.pdf (дата звернення: 18.05.22)
4. Пам'ятки Сумщини, які потрібно відвідати кожному» скіфський курган «Старша могила». URL: <http://kultura.sm.gov.ua/index.php/uk/4572-pam-yatki-sumshchini-yaki-potribno-vidvidati-kozhnomu-skifskij-kurgan-starsha-mogila> (дата звернення: 18.05.22)

Соколовська Евеліна Володимирівна,
студентка 1 курсу спеціальності 014
середня освіта (історія) ННІ історії, права
та міжнародних відносин Сумського
державного педагогічного університету
імені А.С.Макаренка
(науковий керівник кандидат педагогіч-
них наук Н.В.Ярош)

БИТИЦЬКЕ ГОРОДИЩЕ – ПАМ’ЯТКА ЗІ СКІФО-САРМАТСЬКИХ ЧАСІВ

Битицьке городище є важливою пам’яткою історії в системі археологічних досліджень. Знаходиться городище в селі Битиця Сумської області, неподалік від річки Псел, і є унікальністю для укріпленого поселення волинцевської культури.

Саме завдяки дослідженню І. Ляпушкіна, яке він провів у 1953 році, вдалося встановити зв’язок між Битицьким городищем і волинцевською археологічною культурою. Також пам’ятку досліджували О. Сухобоков та С. Юренко у 1984–1991рр.

Городище багате різними археологічними знахідками, наприклад, у 1984 році було знайдено скарб, де виявлено багато тогочасних прикрас: 96 бус різних кольорів, бубончики, спіралевидні пронизки та злинок із олова та свинцю. Однак знайдено також було і речі сільськогосподарських занять, серед них – коси-горбуші та серпи [1, с. 24].

Городище вважається єдиним укріпленим поселенням волинцевської культури. Розташоване воно на високому останці корінного берега р. Псел, недалеко від с. Битиця, та оточене двома рядами ровів і валів. Площа даного городища перевищує 7 га [2, с. 354].

На території даної пам’ятки знайдено понад 60 жител-напівземлянок, в яких у кутках розташовані глиняні печі, також кузня, господарські споруди і ями. Цікавим є те, що на городищі присутні дві традиції будівництва осель: перша – притаманна волинцевським поселенням, і друга, – що має традиції кочового чи напівосілого населення причорноморських степів.

Найбільш ранній початок життя на Битицькому городищі припадає на перші століття нашої ери, оскільки під час розкопок у 1990 році було знайдено найбільш давні печі, які створені саме на початку нової ери.

Керамічний комплекс Битицького городища репрезентований ліпним та гончарним посудом. Екземпляри амфор з даного городища, як і з інших волинцевських поселень, які досліджували, датуються межами VII–IX ст. [3].

Дослідники даної пам'ятки дійшли до думки, що серед її жителів були ковалі та гончарі, але слідів виробництва кераміки на городищі не зафіксовано [4, с.127].

Також знайдена надзвичайна кількість металевих виробів (близько 250 одиниць), виявлена зброя, спорядження коня та вершника. Знайдено і серпи, сокири, наральники, які свідчать про розвинене хліборобство у місцевого населення.

Завдяки археологічним знахідкам та дослідженням зрозуміло, що дане городище було великим торгово-ремісничим та адміністративним центром, на якому є сліди не лише слов'янського, але і тюркського народу, простежується їхнє співіснування на цій території.

Битицьке городище є унікальним, і В. Приймак вважає, що в VIII ст. був утворений волинцевський союз племен, верхівка якого перебувала саме у Битицькому городищі. Політична роль даного городища є настільки високою, що воно не поступалося своїм політичним значенням ні Києву, ані Чернігову. Городище поблизу села Битиця було одним із центрів формування східно-слов'янської державності, але оскільки племінна верхівка була прийшлою, яка, ймовірно, відноситься до Хозарського каганату, цей процес не завершився. Усобиці всередині каганату на початку IX ст. призвели до занепаду Битицького центру [1, с. 25].

Отже, Битицьке городище є унікальною пам'яткою в археології України, яка була форпостом Хозарського каганату на слов'янських землях та залишила за собою багато культурного надбання та важливих археологічних відкриттів.

Література

1. Корогод Б.Л., Корогод Г.І. Нарис історії Сумщини. Вип.1. З найдавніших часів до середини XVII ст. Суми: Обласна друкарня, вид-во «Козацький вал», 1999. С. 24–25.
2. Давні слов'яни. Археологія та історія : навч. посіб. / Абашина Н.С. та ін. Київ: Стародавній Світ, 2012. С. 354.
3. Сухобоков О. В. Ранні етапи культури літописних сіверян (ще раз про пам'ятки волинцевського типу). *Восточноевропейский археологический журнал*, 2000. 3 (4), май – июнь. URL: <http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/sukhobokov.htm> (дата звернення 16.05.2022).
4. Володарець-Урбанович Я.В., Пуголовок Ю.О. До історії вивчення волинцевських старожитностей. *Археологія*. 2012, № 4. С 122–131.

Степанчук Вадим Миколайович,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України.

Науменко Олександр Олександрович,
старший науковий співробітник Національного музею історії України

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ РОЗКОЛЮВАННЯ ВАПНЯКІВ ІЗ ВЕРХІВ'ІВ ПІВДЕННОГО БУГУ

У матеріалах нижньопалеолітичних стоянок Меджибіж 1, Меджибіж А, Головчинці 1 і Головчинці 2 [5] нерідкі знахідки вапняків з ознаками навмисного розколювання. Вапняк не належить до високоізотропних порід, тому продукти його цілеспрямованої обробки не завжди легко діагностуються [3]. Крім того, давність культурних шарів і особливості їхньої тафономії зумовили високий рівень еродованості серії артефактів, зафіксованих на згаданих стоянках. Нарешті, на пам'ятках інтенсивно використовувалася біполярна техніка на ковадлі [2; 6], специфіка продуктів обробки якої також ускладнює чітке діагностування знахідок. Таким чином, очевидною є необхідність виявлення ознак, що дають змогу вирізнити продукти штучного розколювання вапняку. Так само важливим є визначення характеристик застосування різних технік обробки.

У 2018–2022 рр. авторами було проведено низку експериментів із розколювання місцевої вапнякової сировини з верхів'їв Південного Бугу, виявленої поблизу вищезгаданих стоянок. Ці експерименти продовжили серію досліджень із моделювання технік розщеплення в руках (англ. “*freehand*”) (ФН) та біполярної на ковадлі (англ. “*bipolar on anvil*”) (ВА) на різнотипній кам'яній сировині [1; 4].

Відповідно до експериментальних моделей стоянок Меджибіж 1, Меджибіж А, Головчинці 1 і Головчинці 2 розколювалися сарматські вапняки у формі плитчастих окремоостей (блоків) і гальок. У ролі активних елементів і ковадл використовувалися переважно фрагменти порід місцевого походження. Для відбійників – гранітні та вапнякові окремості, а також крем'яні гальки. Як ковадла – гранітні та вапнякові блоки. Під час експериментів враховувалися загальна форма та маса відбійників, а також морфологія їхньої робочої частини (наприклад, точкова, протяжна площина, ребро). Унаслідок обробки 29 окремоостей сировини сколено 257 відщепів. 167 із них – продукти 17 дискретних епізодів розколювання 10 плитчастих окремоостей та 7 гальок у техніці розщеплення в руках. Застосовуючи цю техніку, було дотримано стратегію утилізації ситуативної випуклості на одній і тій площині сколювання. Лише у двох випадках

використовувалася стратегія поперемінного розщеплення протилежних сколювальних. Інші 90 сколів є продуктами біполярного розколювання на ковадлі 12 окремоостей сировини (5 плиток і 7 гальок). Для цієї техніки визначальну характеристику стратегії обробки можна сформулювати як «забезпечення стійкого (стабільного) положення на ковадлі».

Під час опису кожного експериментального відщепу враховувалося понад 25 ознак, які за необхідності доповнювалися індивідуальними характеристиками. У результаті статистичної обробки цих даних були виявлені деякі закономірності, що відрізняють вапнякові відщепи, зняті біполярною технікою на ковадлі (ВА), від сколів-продуктів розщеплення в руках (FH). Нижче наведені найбільш суттєві результати спостережень.

Насамперед серії відрізняються за ознакою *закінчення сколу*. Поміж продуктів розщеплення в руках (FH) 90,4 % становлять відщепи з пірчастим закінченням та 7 % сколи зі східчастим закінченням. Аналогічні показники для відщепів біполярного розколювання на ковадлі (ВА) становлять 76,5 % та 20,6 % відповідно. Серії суттєво різняться за часткою *сирет-сколів*. Серед продуктів розщеплення в руках їх 12%, поміж сколів біполярної техніки на ковадлі – 1,1%. Зафіксовано істотні відмінності за ознакою морфології *точки удару* та *відбивного горбка*. Виражені конусоподібні (випуклі) відбивні горбки переважають (хоча різною мірою) в обох серіях (FH 63,6 %, ВА 87,5 %). Негативні конусоподібні – численні в серії FH (9,1 %), але їх бракує поміж продуктів біполярного розколювання. Валикоподібних відбивних горбків значно більше серед сколів серії FH (20,9 %); у вибірці ВА їх 8,4 %. Канавкоподібних також більше поміж відщепів серії FH (6,4 %); у вибірці ВА їх 4,2 %. Відмінності, можливо, фіксуються за *ступенем виразності вигину ударної площадки в бік вентральної поверхні*: у серії FH у півтора рази більше продуктів із різко вираженим вигином.

Вищезазначені експериментальні дані та спостереження підтверджують взаємозв'язок між низкою техніко-морфологічних ознак та використаною технікою обробки. Втім, результати вказують на перекривання в розподілі характеристик щодо техніки розколювання. Отже, під час визначення артефакт-діагностичних критеріїв і методів обробки кам'яних артефактів важливим є комплексне залучення статистичних даних усієї сукупності ознак як археологічних, так і експериментальних колекцій.

Важливо зауважити, що наведені тут дані є попередніми. Планується розширення бази даних для характеристики продуктів утилізації вапнякової сировини з верхів'їв Південного Бугу. Надалі буде продовжено формування й опрацювання еталонних колекцій. Разом з тим, у практичному сенсі формування перших еталонних колекцій важко переоцінити. Вже на нинішньому етапі

досліджень вони суттєво сприяють об'єктивній оцінці особливостей технологічних стратегій, застосовуваних палеолітичним населенням.

Література

1. Досвід впровадження експериментальних досліджень в археології кам'яного віку: освіта, наука та музеєзнавство / С.М. Рижов та ін. *Vita Antiqua*. 2019. № 11. С. 78–91. DOI: 10.37098/VA-2019-11-78-91.
2. Науменко О.О. Вищербина як діагностична ознака біполярної техніки на ковадлі (за матеріали меджибізьких нижньопалеолітичних місцезнаходжень). *Кам'яна доба України*. 2021. № 21. С. 69–75.
3. Науменко О.О., Степанчук В.М. Техніко-морфологічні ознаки обробки вапняку на нижньопалеолітичній стоянці Меджибіж А. *Археологія*. 2020. № 1. С. 112–123. DOI: 10.15407/archaeologyua2020.01.112.
4. Рижов С.М., Науменко О.О., Степанчук В.М. Техніко-морфологічні ознаки застосування біполярної техніки на ковадлі за даними експериментів. *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Суми : ФОП Цьома С. П., 2019. С. 169–171.
5. Stepanchuk V. N. Early human dispersal at the western edge of the Eastern European plain: Data from Ukraine. *L'Anthropologie*. 2021. Vol. 126, No 1. P. 102977. DOI: 10.1016/j.anthro.2021.102977.
6. The Lower Palaeolithic assemblage of Medzhibozh 1 layer III (Ukraine) and its palaeoenvironmental context / V. Stepanchuk et al. *Materiale și cercetări arheologice*. 2021. P. 37–68.

Ступак Дмитро Вікторович,

кандидат історичних наук, науковий співробітник Відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України; старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

ПЕРСПЕКТИВИ ПОШУКУ ПАЛЕОЛІТУ У БАСЕЙНІ СЕРЕДНЬОЇ ДЕСНИ

Дослідження палеолітичних пам'яток території басейну Десни триває вже більше ста років. Завдяки цим роботам, Подесення на сьогодні є одним з добре відомих регіонів розповсюдження палеолітичних стоянок у Європі. Значна частина пам'яток палеоліту сконцентрована у басейні Середньої Десни. Їх переважна більшість розташована в межах лесових островів правого берега Десни. Ці лесові утворення прорізані глибокими розлогими балками, через що правий берег Десни мав безліч зручних ділянок для облаштування поселень давніх людей. Перспективність опанування цих земель людьми палеоліту,

у першу чергу, була обумовлена зручними для їх існування, природно-кліматичними умовами, що фіксується, насамперед, багатством харчових ресурсів цієї території у палеолітичний час. Про що свідчить частота знахідок плейстоценової фауни у регіоні, різноманітність складу фауністичних решток з розкопок стоянок та наявність жител з кісток мамонта. Про забезпеченість харчовими ресурсами також свідчить пункт Бужанка 1, що є мамонтовим «кладовищем», яке було місцем неодноразових відвідин різнокультурними давніми колективами. Можна припустити, виходячи з наявності жител з кісток мамонта у Мізині та Пушкарях I, що в давнину, на Середній Десні, таких пунктів було, як мінімум декілька. Окрім цього перспективність використання цієї території для людей палеоліту була обумовлена наявністю крем'яної сировини, яка в значній кількості присутня у крейдяних відкладах. Їх відслонення добре представлені вздовж Десни.

Таким чином, активне опанування давньою людиною правобережжя Середньої Десни було обумовлене такими основними чинниками: зручними природно-кліматичними умовами; забезпеченістю харчовими ресурсами; наявністю і доступністю кам'яної сировини; наявністю зручних місць для облаштування стоянок.

Загалом, на сьогодні, на правобережжі середньої течії Десни відомо більше 50 пунктів – свідчень перебування людини палеолітичного часу. І ця частина регіону залишається надзвичайно перспективною для пошуку нових стоянок, про що свідчать відкриті тут на початку XXI ст. пам'ятки Бужанка 2 та Оболоння.

Ще одне значне скупчення різночасових палеолітичних пам'яток, біля 20-ти, зосереджено у східній частині басейну Сейму, на території росії [1, 254 с.; 3, с. 234–278]. З цим значно контрастує рівень дослідженості української частини басейну Сейму. Тут відомо всього 4 пункти: Велика Бобилівка (с. Велика Бобилівка, Шосткінський район (був. Глухівський)), Клепали (с. Клепали, Конотопський район (був. Буринський)), Піски (с. Піски, Конотопський район (був. Буринський)), Шаповалівка (с. Шаповалівка, Конотопський район) [2, с. 44–48; 5, с. 17–18; 6, с. 33–36].

Чому ж склалася така ситуація?

Знахідки плейстоценової фауни і зокрема, кісток мамонта у західній, українській, частині басейну Сейму, є доволі частим явищем [4, с. 39–43]. Хоча мамонтових «кладовищ», подібних Бужанці 1 тут і не відомо.

Стосовно наявності зручних місць для облаштування стоянок, то більш перспективними є, насамперед, території бувших Путивльського та Глухівського району, які є західною частиною Середньоруського підвищення. Ця територія

має мережу старих розлогих балок, зручних для облаштування стоянок. Вони глибоко прорізають товщу лесів та лесових суглинків, що є типовими ґрунтами для частини Путивльщини та Глухівщини.

Що ж стосується кам'яної сировини, то дана місцевість ніколи не аналізувалася археологами з точки зору перспективності виявлення покладів кременю, які б були доступні людині палеоліту. Наявність покладів крем'яної сировини в українській частині басейну Сейму є цілком вірогідною, зважаючи на поклади крейди у цьому регіоні. Розповсюдженою кам'яною сировиною в басейні Сейму є кварцит. Цей матеріал має доволі якісні ізотропні дані для розколювання і використовувався давніми людьми поруч із крем'яною сировиною. Кварцит присутній на багатьох стоянках верхнього палеоліту правобережжя середньої течії Десни. На стоянці Бужанка 2 його доля в кам'яних комплексах верхніх шарів перевищує 40% [7, с. 145–146].

Таким чином, є всі передумови для виявлення на українській частині басейну Сейму нових стоянок людини палеоліту. Слід цілком погодитись із висновками Н.О. Милованової, що така невтішна ситуація із рівнем знань про палеолітичне минуле регіону є наслідком відсутності цілеспрямованих пошуків стоянок [5, с. 17].

Отже, одним із найбільш перспективних регіонів для пошуку палеолітичних пам'яток у басейні Середньої Десни, поруч із деснянським правобережжям, є західна, українська, частина басейну Сейму. Найбільш перспективними для проведення розвідок у цьому регіоні, вважаємо правий берег Сейму та басейн його правої притоки – річки Клевень.

Література

1. Ахметгалеева Н.Б. Каменный век Посеймья: верхнепалеолитическая стоянка Быки-7: монографія. Курск: Мечта, 2015. 254 с.
2. Беленко М.М. Палеолітичні пам'ятки Сумської області. *Краєзнавчий збірник: Статті та матеріали. Сумський краєзнавчий музей*. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. С. 44–48.
3. Гвоздовер М.Д. Кремневый инвентарь Авдеевской верхнепалеолитической стоянки. *Восточный вестник*. Москва: Научный мир, 1998. С. 234–278.
4. Ковальчук О.М. До питання про особливості просторового розміщення викопних решток шерстистого мамонта (*Mammuthus primigenius* Blumenbach, 1799) та їх зв'язок з палеолітичними пам'ятками Сумської області. Мат-ли восьмої Сумської наукової історико-краєзн. конф. (29–30 жовтня 2009 р.). Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. С. 39–43.
5. Милованова Н.А. К вопросу о существовании палеолита на территории Сумской области. *Проблемы археологии Сумщины: тезисы докладов областной научно-практической конференции* (Сумы, апрель 1989). Сумы. 1989. С. 17–18.

6. Милованова Н.А. О заселении территории Сумской области в палеолите. *Питання археології Сумщини*: матеріали наук.-практ. конф. «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини» (Суми, квітень 1989 р.). Суми. 1990. С. 33–36.
7. Ступак Д.В. Особливості використання кам'яної сировини населенням Середнього Подесення за доби верхнього палеоліту. *Археологія і давня історія України*. Київ. 2013. Вип. 10. С. 144–154.

Тіщенко Богдан Андрійович,
студент 2 курсу спеціальності 032
історія та археологія ННІ історії, права
та міжнародних відносин Сумського
державного педагогічного університету
імені А.С.Макаренка
(науковий керівник кандидат історич-
них наук В.В.Михтуненко)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Більське городище – це дивовижна пам'ятка раннього залізного віку на території України. Парадоксально, що городище, яке більше, ніж сама площа Вавилону чомусь таке маловідоме.

Знаходиться Більське городище на території Полтавської та частково Сумської області біля селища Більськ та Куземин (Сумська область). Городище являє собою комплекс валів. Довжина стін городища – бл. 34 км, Площа – 4021 га. Більське городище має Куземинське укріплення, площею 15.4 га.

Перші згадки про Більське городище сягають XVII століття у працях французького інженера на службі Речі Посполитої – Гійома де Боплана [3]. Більш детальні відомості про цей об'єкт надає Опанас Шафонський. У 1906 році були проведені перші розкопки Городцовим. З 1954 року дослідження городища проводить експедиція Харківського університету ім. Каразіна на чолі з Б.А. Шрамком. З 1992 по 2006 роки на території городища працювала спільна українсько-німецька експедиція за підтримки НАН України.

У липні 2016 року співробітники музею археології і етнографії Харківського національного університету ім. Каразіна разом з представниками заповідника «Більськ» в межах городища виявили найбільшу на Лівобережній Україні знахідку, яка налічує 30 золотих виробів.

Наприкінці липня 2017 року стартувала третя літня польова археологічна школа за участю археологів та науковців з восьми провідних вищих навчальних закладів України, що прибули на розкопки залишків Більського городища. За перші дні експедиції відкопали сенсаційні знахідки. Серед знахідок: скіфське золото, унікальні вцілілі амфори скіфської доби, різноманітні прикраси,

наконечники для стріл і навіть стародавні шкіряні вироби, що були виявлені під час розкопок двох курганів скіфської доби. Так в одному з курганів знайшли цілою сіро-глиняну посудину VI ст. до нашої ери, три бронзові бляшки та вток від списа. У другому кургані знайдено посуд, золоті прикраси та два людських скелети [1, с. 125].

Городище складається з трьох укріплених поселень (Куземинське, Західне Більське і Східне Більське укріплення), об'єднаних однією фортечною стіною (Велике Більське городище). Загальна площа городища 4400 га. Для порівняння площа Вавилону - 900 га, він майже в 5 разів менший. Довжина валів – 33 833 метрів [2, с. 77]. Низкою дослідників ототожнюється з літописним містом Гелоном, який згадує у своїх творах давньогрецький історик Геродот. Є центром Ворсклинської групи пам'яток скіфського часу.

Таким чином, Більське городище є перлиною скіфської історичної спадщини на території України та потребує вивчення і охорони.

Література

1. Бобринский А. А., Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ. в окрестностях села Глинища и на границе Полтавской и Харьковской губернии. Отчёт археологической комиссии за 1895 г. СПб., 1897. С. 125.
2. Приймак В. В. Проблеми вивчення старожитностей I тис. н.е. Більського мікрорегіону (до 70-річчя Є. О. Горюнова). Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. – I тис. н.е.). Полтава, 2010. С. 74–93.
3. Шрамко Б. А., Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). К., 1987. 183 с.

Турков Володимир Вікторович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України Сумського
державного педагогічного університету
імені А.С.Макаренка

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА КІММЕРІЙЦІВ КРИМУ (IX – VII СТ. ДО Н.Е.)

В IX – VII ст. до н.е. кіммерійці проживали на території Північного Причорномор'я від Волги до Дунаю. Вони також займали територію Криму. Археологічні матеріали із кіммерійських поховань дають можливість реконструювати господарський устрій та побут цього кочового народу. Основою господарства кіммерійців було кочове скотарство, в якому домінувало розведення коней. Кочове життя кіммерійців знайшло своє відображення на їх зовнішньому вигляді. Зберіглося всього два зображення на розписних вазах VI ст. до н.е., на яких зображені кіммерійці. На етрусській вазі були зображені

кіммерійські вершники, а на грецькій – кіммерійські лучники [3, с. 12]. Одяга людей на цих зображеннях характерна для кочових народів. Кіммерійці одягалися у зручні для верхової їзди вузькі штани та приталені сорочки. На ноги кочівники обували м'які чобітки з короткими халявами [3, с. 13]. Невід'ємним компонентом, край необхідним для кочового життя, була кінська зброя, яка допомогала керувати конем під час їзди. Її основною частиною були вудила та псалії, які часто знаходять в кіммерійських похованнях. Бронзові вудила фіксувалися в щелепі коня при допомозі кістяних та бронзових тридирчастих паліїв. З'єднували їх ремні та вуздечки, які прикрашалися різноманітними бронзовими або ажурними костяними накладками [4, с. 146].

Військова специфіка кіммерійського побуту знайшла своє зображення в розробці та виготовленні першокласних для свого часу зразків озброєння та спорядження бойового коня. Головною наступальною зброєю був дальнобійний лук зі стрілами, які мали бронзові дволопатеві наконечники. У ближньому бою кіммерійці використовували довгі мечі та короткі кинджали, які мали бронзові рукояті. Іноді кіммерійці використовували списи із залізними наконечниками. Проте списи як вид зброї широкого розповсюдження не отримали. В цілому, кіммерійське військо представляло собою легкоозброєну кінноту. Перед початком військового зіткнення з ворогом кіммерійці одягали шкіряні обладунки та прикривалися від стріл та ударів мечів супротивника легкими щитами. Широке розповсюдження кіммерійської кінської упряжі та зброї являлося кращим підтвердженням їх високої ефективності та вдалої конструкції [2, с. 178].

Кочівницько-скотарський спосіб життя вплинув і на соціальний розвиток кіммерійців. Головною цінністю цього народу була худоба, яка переходила із рук в руки в наслідок збройних зіткнень, посух та інших причин. Поступово худоба накопичувалася в руках найбільш підприємливих одноплемінників. Їм же переходила і основна частина військової здобичі, що поступово приводило до майнового розшарування [1, с. 25].

Про кіммерійських вождів згадується у ряді писемних джерел, наприклад у Геродота, де вони названі царями. Археологічно це підтверджується у появі поховань військової аристократії. У якості прикладу можна привести кримське поховання знатного воїна, яке було досліджено при розкопках в кургані у селищі Цілинне Джанкойського району. Похований тут воїн лежав у скорченому положенні на лівому боці. За його головою стояла чорнолощена корчага, яка була наповнена кістками барана, які залишилися після заупокійної їжі. Під нижньою щелепою померлого знайдено дві скроневі підвіски у вигляді баранячих рогів, які були виготовлені із бронзи та обтягнуті золотою фольгою. До поясу померлого був підвішений залізний кинджал, а в ліву руку вкладений

точильний камінь, який називався оселок. При розкопках кургану також була знайдена нижня частина кам'яної стели, на якій рел'єфом зображені пояс, заткнутий за нього футляр для лука і колчан зі стрілами. Також зображені підвішені кинджал, оселок та хрестоподібний виріб неясного призначення [1, с. 32].

Повідомлені факти говорять про те, що киммерійці знаходилися на стадії переходу із первіснообщинного устрою до ранньокласового суспільства і державності. Але подальший розвиток цього процесу був перерваний вторгненням скіфів, які витіснили киммерійців із території Криму і всього Північного Причорномор'я.

Література

1. Алексеев А.Ю., Качалова Н.К., Тохтасьев С.Р. Киммерийцы: этнокультурная принадлежность. Санкт-Петербург: Информационно-издательский институт «Ермаков», 1993. 181 с.
2. Иванчик А.И. Киммерийцы. Древневосточная цивилизация и степные кочевники в VIII–VII вв. до н.е. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 1996. 324 с.
3. От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.) / Ред.: А.Г. Герцен, И.Н. Храпунов. Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2004. 288 с.
4. Тереножкин А.И. Киммерийцы. Киев: Наукова думка, 1976. 220 с.

Циба Ольга Петрівна,

завідувачка науково-методичного відділу охорони пам'яток археології, історії та культури Донецького обласного краєзнавчого музею (м. Краматорськ)

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСНОВНИХ ТИПІВ АНТРОПОГЕННОГО ВПЛИВУ НА СТАН ЗБЕРЕЖЕНОСТІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ (КУРГАНІВ) НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Донецький обласний краєзнавчий музей був перереєстрований у 2016 році на території підконтрольній Україні, а саме, у м. Краматорськ. В першу чергу у музеї було відновлено роботу напряму охорони культурної спадщини, зокрема, пам'яток археології. Однією з провідних сфер роботи науково-методичного відділу охорони пам'яток археології, історії та культури є інвентаризація технічного стану пам'яток археології – поселень, городищ, майстерень, курганів тощо. За Переліком археологічних об'єктів культурної спадщини, затверджений Рішенням колегії управління культури Донецької облдержадміністрації від 29.08.2017 р., на підконтрольній Україні території, нараховується біля 7000 пам'яток археології.

За обстеженням археологами ДОКМ з 2017 по 2021 рр. далеко не всі об'єкти археологічної спадщини знаходилися в належному стані. Особливо це стосується курганів. Існує проблема розорювання курганних насипів, як за часів радянської влади, так і нині. Часто можна побачити картину знищення або часткового знищення насипу оранкою. Такі випадки зустрічаються у всіх районах Донецької області, без винятку, що говорить про неналежну роботу з землекористувачами або власниками ділянок, в межах яких знаходяться археологічні об'єкти, місцевими органами охорони. Зазначаємо, що згідно Закону «Про охорону культурної спадщини», Розділу IV, ст. 17 «Суб'єкти права власності на пам'ятки» - усі пам'ятки археології, в тому числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, є державною власністю та згідно Розділу VIII, ст. 43 «Відповідальність за пошкодження, руйнування чи знищення пам'яток» - незаконні дії (пошкодження, руйнування, знищення), вчинені фізичною особою, що призвели до істотних змін пам'яток, їхніх територій, охоронюваних археологічних територій, а також їхніх частин, тягнуть за собою кримінальну відповідальність згідно з Законом.

На жаль, археологи часто знаходять на курганному насипі фрагменти кераміки, кременеві знаряддя, що свідчить про пошкодження древнього поховання, т. з. впускної могили. Іноді, завдяки таким знахідкам, археологами ДОКМ вдавалося визначити місце розташування кургану, бо сам насип вже візуально не фіксувався з-за довготривалої оранки. Такі випадки зустрічалися у Краматорському районі Іванопільської сільської ради (кол. Костянтинівський район) та у Покровському районі Удачненської селищної ради, за інвентаризацією 2020 р. За допомогою військово-топографічним картам 1861-1888 рр. (карти Ф.Ф. Шуберта), на яких нанесені переважно всі кургани на території Донецької області, можна також знайти місцезнаходження кургану.

У 2021 р. на території Лиманської ОТГ Тернівського старостинського округу, біля с. Колодязі, при обстеженні курганної групи з 4-х курганів, на поверхні трьох з них археологами було знайдено багато фрагментів кераміки, кістки людини, що свідчить про порушення цілісності поховального комплексу (кургану). Такий випадок теж демонструє знищення археологічної спадщини багаторічною оранкою.

Зазвичай, при інвентаризації курганів, археологам приходиться стикатися з розорюваннями, до яких привели сільськогосподарські роботи, але наведемо декілька прикладів, коли курганні насипи й досі використовуються як цвинтарі, що також пошкоджує цілісність давнього поховального комплексу. Так, за інвентаризацією 2018-2021 рр. у с. Билбасівка та у смт Черкаське, Черкаської громади Краматорського району (кол. Слов'янський р-н) були обстежені кургани на верхівках яких стоять пам'ятники загиблим у II Світовій війні.

В самих ж курганах поховані воїни тієї війни. У смт Святогорівка, Покровського району (кол. Добропільський р-н) один з курганів не тільки використався як могила для загиблих у II Світовій війні, з пам'ятником на верхівці, а й з подальшим використанням кургану як звичайного сучасного кладовища. Такі кладовища на кургані були обстежені і в Лиманській ОТГ та біля смт Нью-Йорк, Бахмутського району, але на останньому були виявлені погребіння ще й з XIX ст., що свідчить про багатовікову традицію «підселяти» своїх небіжчиків у давні могили.

Цікаво, що курганний насип виконував не тільки свою пряму функцію, а й використовувався, за часів козацтва, для видобутку селітри. Такі кургани називалися майданами й ця назва донині відома археологам. Так, за інвентаризацією 2018 р. у Волноваському районі (кол. Великоновосілівський район), біля с. Зірка та у Черкаській громаді, в с. Майдан були обстежені кургани з характерними ознаками пошкодження, де частина землі з насипу була вибрана для її подальшої переробки у селітру.

Вочевидь, що за всю історію існування курганів неушкоджених до наших часів дійшло не так і багато. Причини руйнувань ми зазначили вище, але існує ще одна проблема з пошкодженням насипів – це воєнні дії. Кургани під час бойових дій використовувались і донині використовуються як оборонні пункти, завдяки своїй висоті, з якої відкривається широка панорама. З початком російської агресії у 2014 р. в Україні археологам приходиться стикатися з її наслідками. Так, у Лиманській ОТГ, біля с. Закітне пошкоджені два кургани внаслідок риття окопів на самих насипах. У 2018 р. археологами на поверхні одного з цих курганів було виявлене зруйноване поховання, де знайдено кістки людини та бронзовий ніж. При обстеженні курганної групи в Очеретинській ВЦА (кол. Ясинуватський район), біля с. Новобахмутівка у 2020 р. на верхівці одного з курганів знаходився діючий спостережливий військовий пункт. Нажаль обмеження введені військовими ЗСУ не дали змоги провести повноцінну інвентаризацію цих курганів. Такі випадки є порушенням Закону України про охорону культурної спадщини та Другого протоколу Гаазької конвенції 2020 р. У своєму посібнику-пам'ятці «Археологічні пам'ятки та війна» [6, с. 3] Сергій Теліженко наголошує на сприянні військовими збереження археологічної спадщини, зокрема, курганів.

У 2022 р. інвентаризація технічного стану археологічних об'єктів співробітниками ДОКМ на Донеччині мусила продовжуватися, але у зв'язку з повномасштабними бойовими діями зі сторони Росії в Україні тимчасово припинена. Невтішними залишаються і прогнози, щодо чергових втрат об'єктів археологічної спадщини.

Література

1. Археологічні пам'ятки. Електронна база даних ДОКМ.
2. Веб-ресурс «Про затвердження методичних рекомендацій Міністерства культури і туризму України» / <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0956655-09#Text>
3. Військово-топографічна карта Червоної армії, 1941 р. масштаб 1:100000.
4. Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии, 1861 г. 3 версты в 1 дюйме 1846-1863 рр. під редакцією Ф.Ф. Шуберта.
5. Перелік об'єктів культурної спадщини Донецької області, затверджений Рішенням колегії управління культури Донецької облдержадміністрації від 29.08.2017 р. № 3.
6. Теліженко С. Пам'ятка з охорони культурних цінностей для військовослужбовців Збройних сил України, які виконують завдання з протидії російській агресії на Сході України, 2020. 10 с.

Ціватий Вячеслав Григорович,
кандидат історичних наук, доцент,
Заслужений працівник освіти України,
член правління Наукового товариства
історії дипломатії та міжнародних
відносин, доцент кафедри історії світо-
вого українства Київського національно-
го університету імені Тараса Шевченка

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА І МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ІННОВАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В АРХЕОЛОГІЇ: ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ, ОСВІТНЬО-НАУКОВИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Інноваційний підхід до теоретико-методологічних підходів у наукових дослідженнях і при викладанні історії та археології в закладах вищої освіти (ЗВО) в умовах сьогодення стає пріоритетним: поряд із класичними, традиційними методиками застосовуються й експериментальні підходи, як в Україні, так і в зарубіжних ЗВО. Сьогодні ключова роль відводиться набутим професійним компетенціям випускника у сфері археології. У цьому контексті компетентнісний підхід у вищій школі виступає як інструмент оновлення моделі підготовки археологів і досягнення високого рівня професійної практичної підготовки [1, с. 5–106].

Якщо в ХХ столітті викладач був «енциклопедією» для студентів, то тепер його роль кардинально змінилася, змінилися і теоретико-методологічні концепти викладання. Оскільки джерел інформації з навчальної дисципліни є безліч, студенти мають швидкий доступ до неї, проте ця інформація є різноманітною, іноді недостовірною чи застарілою, відповідно, завдання викладача полягає в тому, щоб скерувати пошуки здобувача вищої освіти

в потрібне русло. Характерна риса ХХІ тисячоліття – необхідність, як ніколи, уміння самостійно отримувати потрібну для роботи інформацію. Цьому мають сприяти сформовані професійні компетентності, а особливо навички *soft skills* [2, с. 183–187].

Актуалізується в умовах сьогодення і питання щодо забезпечення якості освіти, тому поряд із традиційними методами навчання в формі лекцій, семінарських занять викладачами широко впроваджуються інноваційні підходи. Навчальна дисципліна «Археологія» дозволяє використовувати різні інноваційні підходи, які сприяють переходу від інформаційної методики та простої репродукції знань до їхнього глибокого осмислення, практичного та творчого використання. Важливим є розробка інтерактивних методів, які були б корисними та цікавими для сучасного студента в його освітньо-науковій траєкторії професійного зростання [2, с. 176–187]. Наукові школи за напрямом освіти 032 «Історія та археологія» в умовах поліцентричного світу перебувають у постійному пошуку нових науково-дослідницьких напрямів, зокрема – і в Україні. На початку ХХІ століття активну діяльність здійснюють археологи – реалізують інноваційні підходи, зокрема, на окрему увагу заслуговує такий підхід, як мусульманська археологія [3; 4].

Експериментальна археологія досліджує минуле шляхом моделювання. Чимало з таких експериментів мають на меті визначити правомірність запропонованої археологами інтерпретації.

Поняття і концепт «мусульманська археологія», які розглядаються як наукова дисципліна та особливий напрям досліджень старожитностей, на широкому тлі аналогічних наукових дисциплін – таких, як біблійна археологія та церковна археологія. Особливо слід підкреслити, що подібні дослідження продовжують активно розвиватися в багатьох державах світу, зокрема в державах Центральної Азії – Казахстані, Узбекистані, Туркменістані, Азербайджані та ін. Саме тут мусульманська археологія, як самостійний напрям досліджень, демонструє свій потенціал до інституціонального розвитку [3; 4; 5, с. 32–37].

Мусульманська археологія як наукова дисципліна і напрям досліджень порівняно молода галузь знань про старожитності. Розширенню компетенції даної дисципліни в сучасному світі сприяє бурхливий розвиток археології в країнах Сходу. Якщо раніше вивчення старожитностей цих країн, у першу чергу епохи Середньовіччя, розвивалося в рамках традиційних для західно-європейської науки мистецтвознавчих досліджень, то в міру зростання й зміцнення національних наукових шкіл вони все частіше стають об'єктом комплексних міждисциплінарних досліджень [6, с. 43–48; 7, с. 80–88].

Ще одним чинником, що викликає зростання інтересу до цієї дисципліни, є інституціональний розвиток туризму, який стає не просто задоволенням цікавості любителів старовини або паломників, а індустрією, що приносить багатомільярдні прибутки, а в багатьох державах є провідною галуззю економіки (Єгипет, Туреччина, Греція, Ізраїль, Іран, Індія та інші країни). Однак успіхи цієї галузі неможливі без розвитку археології, а також серйозного розвитку промислової бази консервації, реконструкції та охорони виявлених археологічних пам'яток, облаштування відповідних туристичних зон і археологічних об'єктів. Розуміння того, що культурна спадщина, пам'ятники історії та культури є частиною сучасної інформаційної економіки, підштовхує до їх вивчення, осмислення й інституціонального перетворення. Археологія в усіх цих процесах відіграє вирішальну роль, а в країнах Сходу і регіонах, що входять або входили в ареал мусульманської цивілізації, неминуче виникає питання про комплексне розумінні мусульманської археології, як особливої та системоутворюючої дисципліни для вивчення й осмислення феномена середньовічних мусульманських громад і діаспори [8, с. 66–75].

Мусульманська археологія є важливою частиною сучасної науки про старожитності. Важливість і наукова значущість цієї галузі археології не підлягає сумніву. Вона знаходиться в ряду таких понять, як біблійна археологія або церковна археологія, хоча помітно відрізняється від них не тільки своїм змістом (причому не тільки конфесійним), але й деякими базовими підходами. Завданням мусульманської археології є отримання, збирання, накопичення, джерелознавча аналітична обробка, інтерпретація матеріальних об'єктів і пам'яток, разом із синтезом цих даних з нарративними джерелами, з метою більш повної реконструкції історії мусульманської цивілізації та релігійного життя мусульманських спільнот і діаспоральних ареалів [9].

Географічні рамки даного напряму повинні включати всі країни мусульманської цивілізації від Далекого Сходу (Китай) до Північної Африки. Регіони, де ісламська державність була втрачена, громади вигнані, а пам'ятники зруйновані або перебудовані, також є в повній мірі потенційними об'єктами вивчення методами археології. Іншими словами, об'єктом вивчення мусульманської археології є пам'ятники (а також сліди і залишки) минулої мусульманської культури. Просто в одних регіонах це можуть бути пам'ятники, залишені національною культурою, а в іншій – невеликими громадами одновірців. Але всі вони однаково цінні, оскільки дають відомості про розвиток ісламської цивілізації в усій її повноті й територіальній цілісності. Предмет розгляду мусульманської археології розпадається на кілька взаємопов'язаних напрямів. Істотним передбачається, що весь матеріальний і певною мірою

духовний світ релігійного життя вивчається в найширшому історико-культурному контексті, із залученням уваги до інших матеріальних артефактів відповідних епох, до світової культурної спадщини [9, с. 113-122].

Отже, мусульманська археологія як новий інноваційний напрям у наукових дослідженнях, не маючи власних конфесійних інтересів, здатна відкрити нові можливості вивчення політики, дипломатії, культури, економіки, побуту та одна із дисциплін, яка здатна запроваджувати в науковий обіг незалежні джерела й нові дані з цивілізаційної історії мусульманських держав. Вона продовжує залишатися однією з найбільш перспективних і результативних галузей науки, які сприяють зміцненню міжконфесійних відносин та діалогу світського й релігійного світоглядів, пом'якшенню міжконфесійних протиріч, має інституціональний потенціал створювати реальну основу для протидії релігійному екстремізму і конфліктогенності.

Можна констатувати, що у своїй сукупності археологічні розвідки мусульманських старожитностей є мультидисциплінарними за характером і синтезують дослідження декількох дисциплін: археології, історії релігії, історії церкви, історії мистецтва, історії дипломатії, історії міжнародних відносин та історії архітектури.

В умовах сьогодення, має можливість констатувати, що застосування сучасних інформаційних технологій в освітньо-науковому процесі, дозволяє проводити більш ретельну фіксацію знахідок під час розкопок, а також опрацьовувати первинні дані, проте так як у різних дослідників рівень технічного оснащення також різний, то це створює проблеми при порівнянні результатів роботи.

Література

1. Буйських, Ю. С. «Археологія як спосіб життя...»: до питання вивчення української археологічної субкультури, Поле: збірник наукових праць з історії, теорії та методології польових досліджень. Т. 1. Вступ до спеціальності. Київ, 2014. с. 5–106.
2. Скакальська І.Б. Інноваційні підходи до викладання археології у вищій школі. *Universum Historiae et Archeologiae The Universe of History and Archeology*. Універсум історії та археології. 2020. Vol. 3(28). Issue 1, P. 176–187.
3. Weiss D. Islam North of the Pyrenees // *Archaeology Magazine*. 2016, April 11. Electronic resource: <http://www.archaeology.org/issues/2151605/trenches/4343-trenches-francemedieval-muslim-burial> [дата входження: 19.05. 2022].
4. Байпаков К.М. Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана. Алматы, 2012. 284 с.
5. Ціватий В. Г. Дипломатичний інструментарій, норми протоколу та етикету міжнародної ввічливості провідних держав Європи та України доби раннього Модерного часу: інституціональний і комунікативний аспекти. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей* / За ред С. С. Русакова. Вінниця–Київ, 2022. Вип. 44. С. 32–37.

6. Ціватий В.Г. Європейська зовнішня політика і дипломатія першої половини XVI століття та українські землі (політико-правовий аспект). *Науковий вісник Дипломатичної академії України: наукове видання*. Ред.: Б.І. Гуменюк, В.Г. Ціватий, Л.С. Тупчієнко. Київ, 1998. Вип. 1 (1). С. 43–48.
7. Палієнко С. Археологічна методика та інновації на пострадянському просторі очима археологів. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2020. Випуск 60. С.80–88.
8. Ціватий В.Г. Типологія третьої хвилі української еміграції та історичні паралелі міграційного сьогодення. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 1(383). С. 66–75.
9. Ettinghausen R., Grabar O., Jenkins-Madina M. *The Art and Architecture of Islam 650–1250*. 2nd Ed. The Yale University Press, 2003, 380 p.

Черненко Олена Євгеніївна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

ЧЕРНІГІВ В ЕПОХУ ЗОЛОТОЇ ОРДИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ НОВІТНІХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

За повідомленням Першого Софійського літопису, у 1239 році Чернігів був взятий та спалений монголами (ПСРЛ 2000: ст. 300–301). Писемні джерела XIII–XIV ст. майже не містили згадок про місто, що обумовлювалось втратою ним колишнього політичного статусу та припиненням місцевого літописання. Відповідно до цього, у науковій літературі затвердилась думка, що після монгольської навали Чернігів був у повному занепаді, життя в ньому відновилося лише через кілька століть. Утім, всупереч цій усталеній думці, під час археологічних досліджень кінця XX – початку XXI ст. на території Чернігова вдалось зафіксувати культурно-хронологічний горизонт середини XIII–XIV ст. [5; 6, с. 96–98].

Особливо цікавими виявились результати досліджень початку XXI ст., в ході яких були отримані знахідки, які дозволяють висунути деякі припущення щодо функціонування Чернігова в епоху його залежності від Улусу Джучі (Золотої Орди). Мова йде про знахідки предметів східного імпорту: уламків «парадного» посуду з території Ірану та Сирії, виготовленого зі скла та кашину (висококремнеземистої керамічної маси). Цінність такого посуду обумовлювалась не лише надскладною технологією виробництва, але й проблемами, які виникали під час його транспортування з віддалених територій [6, с. 98]. Його знахідки на території Східної Європи, як правило, поодинокі та фрагментарні, однак заслуговують на особливу увагу фахівців.

У 2006 році під час археологічних розкопок міської фортеці Чернігова були знайдені фрагменти мамлюкських скляних стаканів («glass cups») типу А за класифікацією С. Кеннесена з розписом золотом та емаллями [12, р. 46, tab. I]. Їх виробництво здійснювалось на території Єгипту та Сирії. Поширення подібних виробів сучасні дослідники ісламського скла датують серединою XIII–XIV ст. [9, р. 24–26; 13, р. 2012].

Слід згадати, що під час розкопок на дитинці Чернігова у 2006 році було знайдено також частину золотоординського кістяного безмену (терезів, т. зв. «лещат») XIV ст. для зважування монет. Знахідки таких безменів відомі на території Золотої Орди та регіонів, залежних від неї або пов'язаних з нею торгівельними контактами [2, с. 177–179, рис. 8, 9].

У 2018 році під час розкопок на території Окольного граду Чернігова (вул. Мстиславська 3а) [7] були знайдені уламки чаші (чаш-?) з кашину, з чорно-блакитним розписом під прозорою поливою. Вінце чаші мало характерне рейкоподібне потовщення. Вироби такої форми та декору походять з території Ірану. За результатами розкопок городища Ісанлу (північний Іран) вони вважаються індикатором кераміки Ільханідів середини XIII–XIV ст. [12, р. 104]. До сьогодні на території Східної Європи була відома лише одна подібна знахідка, з археологічних досліджень Києва [3, с. 369].

Виявлені у 2018 році фрагменти іранської чаші походять з комплексу великої садиби, яка включала житлову та господарські споруди та загинула внаслідок пожежі. За знахідками гончарних посудин характерних форм комплекс садиби можна датувати XII–XIII ст. Пов'язана з нею знахідка фрагменту іранської чаші дозволяє уточнити це датування та звузити до середини XIII–XIV ст. Наявність у шарі пожежі наконечників стріл та решток кістяків людей (черепи та їх фрагменти, трубчасті кістки рук та ніг) дозволяє пов'язати загибель садиби з військовим конфліктом. Привертає до себе увагу надзвичайно багатий речовий інвентар даного комплексу. Він включає, серед іншого, кількасот різноманітних скляних браслетів та їх уламків різного діаметру (від 3,5 до 7,5 см) кольору (чорного, бузкового, бірюзового, оливкового, червоного тощо), а також кілька десятків кресальних кременів та нуклеусів для їх виготовлення. Відзначені категорії знахідок кількісно значно перевершують потреби однієї, навіть гіпотетично численної та заможної родини. Можна припустити, що ці речі призначались власниками садиби для продажу. Це дає підстави умовно розглядати її як «садибу торговця».

У цьому зв'язку слід звернути увагу на те, що знахідки фрагментів іранської чаші, як і інших предметів східного походження в комплексах Чернігова середини XIII–XIV ст., можуть бути свідченням включення міста

у систему трансконтинентальної торгівлі, якою центральна влада Монгольської імперії поєднала території від Кафи до Карокооруму [8, с. 157]. За повідомленнями західноєвропейських та східних писемних джерел з 1240-х років в улусі Джучі та на залежних від нього територіях відбулося відродження торгівельно-економічної діяльності, відновилося функціонування торгівельних шляхів та ремісничого виробництва [1, с. 126; 4, с. 17–19]. Режим сприяння монгольської влади розвитку торгівлі між Сходом та Заходом отримав у західноєвропейських авторів назву «Рах Татаріса» [10, р. 23-25]. Цей режим діяв до початку «великої замятні» в Улусі Джучі, яка викликала розпад державної системи, що забезпечувала безпеку торгівлі, у тому числі – на землях Південної Русі.

На час існування «Рах Татаріса» товари з Ірану та Сирії надходили на територію Золотої Орди переважно через Північне Причорномор'я. Їх перевозили Дніпровським шляхом до Києва, а звідти сухоходом на Булгар і далі на Схід [1]. Не виключено, що у середині XIII–XIV ст. Чернігів був одним з опорних пунктів, пов'язаних з функціонуванням цього трансконтинентального шляху на відрізок Київ-Булгар.

Література

1. Белавин А.М. Торговые фактории волжских болгар и пути возникновения городов в Поволжье и Предуралье в средние века. Средневековая Казань: возникновение и развитие. Материалы Международной научной конференции. Казань: Ин-т истории АН РТ. 2000. С. 122–127.
2. Волков В.И. Атрибуция нескольких вещей из золотоордынского Азака. Древности Северного Кавказа и Причерноморья. Москва: Музей искусства народов Востока, 1991. С. 174–181.
3. Коваль Ю.В. Керамика Востока на Руси в XIII веке. Русь в XIII веке: Древности тёмного времени. Москва: Наука, 2003. С. 361–371.
4. Крамаровский М.Г. Золото Чингисидов: культурное наследие Золотой Орды. СПб.: «Славия», 2001. 364 с.
5. Черненко Е.Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований. *Stratum plus*. 2016. № 5. С. 83-97.
6. Черненко О.Є. Східний імпорт золотоординського часу з розкопок Чернігова. *Сходознавство*, 2021, №87. С. 95–112.
7. Черненко О., Новик Т., Жаров Г. Дослідження на території Окольного граду стародавнього Чернігова. *Археологічні дослідження в Україні 2018*. Київ, 2020. С. 272–274.
8. Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамышхана. Казань: Алма-лит, 2003. 165 с.
9. Irwin R. A note on textual sources for the history of glass. Gilded and enameled glass from the Middle East. London, 1998. Pp. 24–26.
10. Francesco Balducci Pegolotti. *La Pratica della mercatura* / Ed. By Allan Evans. Cambridge, Massachusetts: The Medieval Academy Books, №. 24, 1936. 443 p.
11. Kenesson S.S. Islamic Enamelled Beakers. A New Chronology, in *Gilded and enameled glass from the Middle East*. London: British Museum Press, 1998. Pp. 9–45.

12. Wade Haddon R.A. Mongol Influences on Mamluk Ceramics in the Fourteenth Century // The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria: Evolution and Impact. Bonn: University Press, 2012. Pp. 95–114.
13. Ward R. Mosque Lamps and Enamelled Glass: Getting the Dates Right. The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria: Evolution and Impact. Bonn, University Press, 2012. Pp.55–75.

Шеремет Олександр Романович,
студент 2 курсу спеціальності 032
історія та археологія ННІ історії, права
та міжнародних відносин Сумського
державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка
(науковий керівник кандидат історич-
них наук В.О. Оліцький)

ГОРОДИЩА СКІФСЬКОЇ ДОБИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧОРНУХИНЩИНИ (ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Починаючи з раннього залізного віку на землях сучасної Чорнухинщини формується осередок осілого населення лісостепової культури скіфського часу, який представлений Сухоносівським і двома меншими городищами – Луговицьким та Постапмуцьким, а також чималою кількістю відкритих селищ та доволі великою кількістю курганних некрополів.

Городище «Вали» – це пам'ятка скіфського часу, пізнього залізного віку, VI–IV ст. до н.е. – городище знаходиться на лівому березі річки Удай, за 3 км на південний захід від села Сухоносівка. Дане городище складається з головного укріплення, великого та малого перегородь. Краї городища поросли лісом. Площа головного укріплення близько 16 га (400х400 м). Із півночі воно відокремлене від плато двома рядами валів заввишки більше 3–4 м та ровом глибиною до 2 м. Від долини р. Удай оборонна лінія складається з валу бл. 1,0–1,5 м висотою, котрий простежується зі сторони р. Удай, на південній ділянці городища, бо, очевидно, був знищений унаслідок ерозійних процесів. Із інших сторін головного укріплення оборонна лінія також складалася з валу та ескарпу. Останній досягав до 5–10 м у висоту. Велике прегороддя, площею близько 2,5 га (220х120 м), прикривало головне укріплення з північної сторони, від плато. Воно оточене валом висотою до 3 м та заплилим ровом. Мале перегороддя розташоване на від гороподібному виступі-стрілці, у південно-східному куті городища. На сьогодні його укріплена лінія слабо виражена. Площа перегороддя – до 1 га (120х80 м). Висота валів досягає близько 1 м, глибина рову – 0,5 м, а ширина – 2 м. На поверхні пам'ятки зустрічаються матеріали скіфського часу: фрагменти глиняного посуду (VI–IV ст. до н.е.),

прясельця, кістки тварин тощо. При ранніх дослідженнях городища зустрічалися фрагменти амфор, що свідчить про торгівлю скіфів з греками причорноморських колоній. Виробів з металу у результаті діяльності сучасних грабіжників виявлено мало. Виділяються фрагменти залізного ножа з горбатою спинкою, бронзової шпильки [1, с. 277–278].

Перші дослідження городища «Вали» біля с. Сухоносівка відносяться до кінця XIX с. У 1895 р. професор М.П. Авенаріус розпочав досліджувати дану пам'ятку, але з невідомих причин робота не була завершена. В 1903 р. ця археологічна пам'ятка досліджувалася Л.В. Падалкою, пізніше, в 1946 році – вченими археологами Ф.Б. Копиловим та В.А. Ільїнською в ході Посульської археологічної експедиції інституту археології АН УРСР. Найновіші дослідження на городищі було проведено у 2005 р. експедицією Національного музею-заповідника українського гончарства та Інститутом керамології під керівництвом А. Гейка [2, с. 26-30].

Потрібно відмітити, що городище мало вивчене, а сліди людської діяльності зустрічаються повсюди. Опрацювавши зібрані матеріали можна зробити висновок, що дана археологічна пам'ятка потребує більш детального вивчення.

Археологічний комплекс у складі городища, селища і решток курганного некрополю, що знаходиться у лісовому масиві на високому відрозі правого берега р. Многа, відомий як Луговицьке городище (кін. VI–IV ст.. до н.е.). Розташоване за 1,25 км на північний схід від с. Луговики. Вперше було обстежене Л.В. Падалкою в 1903 р.. Про нього опубліковано дані в роботі М. Макаренка «Городища и курганы Полтавской губернии» [3, с. 53]. Оглядалося О.В. Сухобоковим і В.В. Приймаком у 1981–1982 рр., І.С. Мельниковою у 1988 р., на початку 1990-х рр. – Ю.В. Болтриком і А.В. Гейком [4, с. 47].

Під час роботи на Чорнухинщині загону Охоронної археологічної експедиції центру археології у 1994 р. В.В. Приймак оглянув Луговицьке городище. Археолог відзначив вдале розташування цього та Сухоносівського городища підкреслюючи їхню стратегічну роль на мапі регіону [5, с. 128].

Городище Постава – Мука I займає ділянку трьох майданчиків відрогу, що височіє над заплавою річки Удай на висоту близько 30 м. З усіх боків воно оточене ярами. Зберігся дугоподібно вигнутий вал та рів. По центру прорізаний в'їзд на городище. Майданчик городища нерівний, на ньому можна виділити 3 частини. Одна з них знаходиться на закінченні відрогу, найбільш виразна, – розмірами близько 100х60 м. Об'єкт оглядав В.В. Приймаком у 1994 р., але ні потужність, ні характер культурного шару городища не визначалися. На основі розміру та характеру укріплень археолог припустив приналежність городища до решток укріплень доби раннього залізного віку [1, с. 262–263].

З наведеного вище можна зробити висновок, що городища скіфського часу на території Чорнухинщини представлені трьома пам'ятками: Сухоносівським, Луговицьким та Поставамцьким. На сьогодні на жодному з відомих городищ скіфського часу розташованих на відрогах берегів над Многою та Удаєм ніяких археологічних досліджень окрім шурфування та невеликих рятівних розкопок не проводилося.

Література

1. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. 351 с.
2. Гейко А.В. Археологічні дослідження Сухоносівського городища. Археологічний літопис Лівобережної України. 2008. №2. С. 26–30.
3. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: сборник топографических сведений. Полтава, 1917. 132 с.
4. Булда М. Край Григорія Сковороди: Історичний нарис. Гадяч: видавництво «Гадяч», 2013. 320 с.
5. Приймак В. Городища на р. Мнозі. Археологічний літопис Лівобережної України. 1997. № 1–2. С. 128.

Шеренок Ірина Михайлівна,
студентка 3 курсу спеціальності 014
середня освіта (історія) ННІ історії,
права та міжнародних відносин
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка
(науковий керівник кандидат історич-
них наук, доцент В.В. Турков)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ У М. РОМНИ НА ПРИКЛАДІ РОМЕНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Роменщина у свій час була осередком козацтва. На території району розміщувалися наступні козацькі сотні: Роменська, Глинська, Константинівська, Смілівська, Хмелівська. З метою оборони навколо козацьких міст і містечок будувалися оборонні комплекси – фортеці. На сьогоднішній день із цих об'єктів на території Роменського району фрагментарно збереглися земельні укріплення замків та міських фортець у с. Глинську та м. Ромнах.

На початку XVII ст. найбільшим укріпленим населеним пунктом Південної Сіверщини були Ромни. Роменська фортеця, зведена на укріпленнях дитинця літописних Ромен завдяки вигідному розташуванню швидко набуває значення регіонального центру польсько-української колонізації. За десять років існування Ромни вже мали замок, укріплений острог, де нараховувалося майже 1000 дворів [2, с. 44].

Роменська фортеця була споруджена у XVII ст. Перші відомості про неї датуються 1604 р., коли Ромен був захоплений князями Корибут-Вишневецькими. Фортеця, збудована за часів Михайла Вишневецького, була дводільною і складалася з невеликої цитаделі, яка називалася замком, та загальноміських укріплень бастионної системи полігональних обрисів у плані, з шістьма бастионами. 1652 р. фортифікаційна структура ускладнилася і стала тридільною: ще на початку XVII ст. на східних схилах плато і частково на надзаплавній терасі понад Сулою з'явився район нової забудови, названий Пригородком. У середині XVII ст. для його захисту з півдня і півночі споруджено земляні вали з двома дерев'яними брамами [1, с. 54].

Роменська фортеця була майже природною, так як її з трьох сторін оточували великі ріки і високі гори, а з четвертої – західної сторони був проритий великий рів, за яким була міцна, зроблена з колод огорожа і через який в "баштах" були влаштовані мости для виїзду з міста у передмістя. [3, с. 5].

З другої половини XVII ст. фортеця поступово занепала, та після Північної війни укріплення було відновлено. Загальноміську лінію було перетворено на полігон у формі неправильного шестикутника. Тут налічувалося п'ять п'ятикутних бастионів та один чотирикутний. Вони розміщувалися на кутах фортеці в тих місцях, де не було природних перешкод. Сам замок на той час втратив своє призначення як цитаделі. Укріплення не було відновлено, тож наріжні брами та башти фактично були зруйновані та стерті з землі.

З другої половини XVIII ст. фортеця остаточно втратила своє значення оборонної споруди. У 70-х рр. XVIII ст. було розвалено надбрамні башти, а з 1785 р. фортечні вали почали розкопувати для виварки селітри [1, с. 54].

У наступні роки м. Ромни модернізувалося та перебудовувалося у відповідності до епохи. Тож впродовж першої половини XIX ст. усі лінії укріплень колишньої фортеці було знесено. Рів, який був прокопаний з західної сторони фортеці, залишався помітним ще до 60-х рр. XIX ст.

На сьогоднішній день замок фортеці збережено, проте не у традиційному уявленні, а у вигляді городища з крутими схилами. Це городище розташоване південніше від Базарної площі м. Ромни та не має жодних ознак валів. Варто також зазначити, що в багатьох місцях роменської фортеці під Соборним валом в замку і на горі наявні глибокі погребі і різні підземні ходи. Через деякі з них, як запевняє місцевий переказ, був навіть вихід до р. Сули [3, с. 5–6].

У XX ст. в багатьох місцях при забудові міста провалювались глибокі ями в підземні погребі. Проте вони не досліджувались, а тільки засипались і забудовувались. Тож наразі достеменно не відомо до якої епохи ці підземелля відносилися, з якою метою їх будували, яка їх довжина та чи наявні там які-

небудь речові пам'ятки. Варто також зазначити, що ще у середині ХХ ст. були діючі входи до цих підземних ходів. Проте вони також не досліджені і на сьогоднішній день засипані та замуровані для входу.

Отже, роменська фортеця є справді унікальною археологічною пам'яткою козацької доби м. Ромни. На сьогоднішній день залишки фортеці представлені у вигляді городища та системи підземних ходів, які у свою чергу є майже недослідженими.

Література

1. Вечерський В. Проблеми дослідження і збереження пам'яток містобудівного мистецтва: На прикладі Сумської області. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2005. Вип. 2. С. 47–68.
2. Коротя О., Осадчий Є. Селітроварний комплекс у Верхньому Посуллі. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст.* 2013. Вип. 22, ч. 1. С. 44–48.
3. Курилов И.А. Роменская старина. Ромны: Типография Б. Ционсона, 1898. 354 с.

Шкумат Іван Віталійович,
студент 2 курсу спеціальності 032
історія та археологія ННІ історії, права
та міжнародних відносин Сумського
державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка
(науковий керівник кандидат історич-
них наук В.О. Оліцький)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ XIII–XVI СТ. НА ТЕРИТОРІЇ «ДИКОГО ПОЛЯ»

Протягом довгих років в науковій спільності формувалася образ «дикого поля» як слабозаселених або взагалі не заселених територій, що активно почали колонізуватися лише у XVII–XVIII ст. Російською імперією [6, с. 277–280]. Зачасту ця теза просувалася саме російськими науковцями. Проте на цьому фоні виділяються археологічні дослідження Золотоординських поселень XIII–XV ст.

Хоч наразі через низку факторів, зокрема суперечності у висновках археологів стосовно датування та характеру пам'яток, важко назвати точку кількості городищ, проте відомо, що у межах Запорізької області існувало мінімум два золотоординських городища – Кучугурське (Великі Кучугури) й «Кінські Води». Дослідник В.Л. Єгоров зауважує, що на правому березі Дніпра знаходилось ще одне городище, що було досліджене ще у 1914 р. В.І. Горшаковим, ранні шари якого відносять до XV ст.

Окрім городищ зустрічаються і звичайні поселення, зокрема на річці Конка, одне з яких дислокується поблизу с. Веселянка Запорізького району

Запорізької області. Воно вивчалось Д.І. Яворницьким і було визначене як «тюрсько–татарське» XIII–XIV ст. З 8 інших поселень можна виокремити чотири поселення в Нижньому Подніпров'ї, поселення біля села Юріївка Оріхівського району Запорізької області [1, 46–49]. Відомості про інші населені пункти Золотої Орди, а саме Дніпровсько – Дністровського межиріччя вкрай малочисельні. Окрім вищезгаданих поселень Золотої Орди ми також маємо численні згадки про поселення українців на цих землях. Так, зустрічаються відомості, щодо колонізації козаками Північного Приазов'я вздовж Муравського шляху. Про постійний характер проживання свідчить заснування при Самарі постійного поселення під назвою Старий Самрчик разом із Самарським Пустинно–Миколаївського монастирем у 1576 р. [4, с. 16]. Археологічно це датування базується на знахідках торговельних пломб датованих 1524 р., 1525 р. та 1624 р. та нумізматичними матеріалами з розкопок Самарі [2, с. 131].

Заселеність теренів XVI ст. підтверджують і експедиції останніх років по Дніпропетровщині, метою яких було виявлення нових та дослідження залишків відомих старовинних містобудівних утворень. Вони дали можливість зібрати дані про групу поселень XVI – XVIII ст. на території сучасного м. Дніпропетровська і його околиць. Маються на увазі поселення з дерево-земляними укріпленнями в Новому Кодаку, Старому Кодаку та Старій Самарі [5, с. 15].

В контексті дослідження поселень на території «дикого поля» є доповідь Путивльського воєводи Троєкурова, який у 1546 р. писав: «нині... на Полі козаків багато: і черкасців, і киян, і твоїх государевих; вийшли... на поле із усіх окраїн» [3, с. 85]. Вона не лише дає уявлення про різноманітність населення, а дає зрозуміти, що край був густозаселений, ще до XVII–XVIII ст. Продовжуючи тему заселення краю, варто відзначити, що при дослідженні поселень слід враховувати той факт, що в «дикому полі» козацтво відіграло захисну функцію.

Так, починаючи з кінця XV – початку XVI ст. на район Середнього Бугу та його приток – Синюхи, Собі, де проходили шляхи з Криму на Поділля, Волинь, до Галичини припадали вторгнення татар. Вторгнення також припали й на пониззя Тясьмину й Росі, через які тоді з Криму вела дорога на Київ. Зустрічаються напади й у межиріччях Псла й Сули. З цього можна припустити, що саме в цих регіонах здебільшого й селились козаки, щоб охороняти край, а також користуватись його природними багатствами. Тож, дослідження поселень слід починати саме в цих регіонах [4, с. 14 – 15].

Отже, хоч археологічних досліджень, які б стосувались зазначеного періоду й контексту не багато, проте навіть вони спростовують тезу, щодо слабозаселеності даного регіону. Дослідження в цій сфері мають великий

потенціал, ще не в повній мірі розкрились в археологічному світі. Саме через свою маловивченість, дана тема є методом маніпуляцій і відвертої дезінформації з боку Російської Федерації. Тема потребує більш детального вивчення та освітлення в науковій спільноті.

Література

1. Єльников М.В. До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі. *Мат. міжнар. наук. конф.* (м. Кропивницький, 1996 р.). Кропивницький, 2006. С. 45–51.
2. Ковальова І.Ф. Козацькі пам'ятки Присамар'я за археологічними дослідженнями. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. № 26. С. 130–133.
3. Пірко В.О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі. *Козацька спадщина*. 2005. № 2. С. 85–88.
4. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.: монографія. Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. 210 с.
5. Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська. Київ, 2006. 268 с.
6. Чепига Г.Г. О проблеме Поля в историографии. *Святогірський альманах*. 2016. №1. С. 275–286.

Ярош Наталія Володимирівна,

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ І КУРГАННИХ МОГИЛЬНИКІВ СЕЛА ВЕЛИКІ БУДКИ РОМЕНСЬКОГО РАЙОНУ

Останнім часом зростає інтерес до вивчення регіональної історії, в тому числі й Сумщини. Все частіше з'являються публікації, присвячені окремим напрямкам розвитку цього краю, історії археологічних досліджень.

Село Великі Будки відоме ще з XVIII століття. На південній, північно-західній та північно-східній околиці села виявлено поселення бронзового, ранньої залізної доби та раннього середньовіччя, а навпроти села, у дубовому лісі, – курганний могильник.

У кінці XIX ст. на даній території було виявлено багатошарове городище. У 1946 р. досліджувалося В. Іллінською, у 1982 р. – В. Горюною, у 1990 р. – Г. Романовою. Розміри городища – 160 x 80 м, висота над рівнем заплави – 32 – 35 м. Городище укріплене по периметру валом та ровом, що знаходиться з внутрішнього боку. По південно-західному схилу проходить подвійна лінія валів та ровів. Укріплення відносяться до ранньослов'янського часу. Дослідженнями

1982 р. встановлено наявність на городищі споруд та могильника колочинської культури у південній частині городища. Було досліджено напівземлянкові житла та кремацію на стороні в ямі. Діаметр ями – 0,6 м, глибина – 0,2 м. З території городища походять фрагменти ліпного посуду посульсько-донецького типу скіфської лісостепової культури та колочинської культури. Також на городищі знайдено браслет з розширеними краями, біконічні глиняні прясла та фрагмент залізного ножа [1, с. 784].

За 0,3 км на схід від східної околиці села, між селами Великі Будки та Воцилиха знаходиться курганний могильник. Займає миси утворений злиттям річок Хмелівка та Сула. Складається з 16 насипів, що і витягнуті ланцюжком вздовж берегового схилу р. Сула на відстані 1,0 км. Частина з них розташовані на території городища раннього залізного віку. Висота курганів коливається від 2,0 до 7,0 м, діаметр - від 30 до 40 м. Два насипи висотою 6,0 та 7,0 м розкопані.

Курганний могильник обстежувався та досліджувався А. Мазаракі у 1873 р., В. Хвойкою у 1893 – 1897 рр., Д. Самоквасовим у 80-х рр. ХІХ ст., В. Ляскоронським у 1899 р., В. Іллінською у 1946 – 1948 рр. ХХ ст. [1, с. 785].

Ще один курганний могильник розташований за 0,3 км на південь від села. Займає підвищення першої надзаплавної тераси правого берега р. Терн. Виявлений Ю. Моргуновим у 1972 році. Могильник складається з 2-х курганів. Діаметр насипів становить 4,0 та 4,5 м, висота - 0,3 – 0,47 м. Один з насипів пошкоджений. Висота над рівнем заплави становить 1,5 – 2,0 м [2, с. 10].

Також Ю. Моргуновим у 1972 році досліджено поселення, бронзовий вік. У північній околиці села, в ур. Жидове. Займає мис третьої надзаплавної тераси утворений злиттям річок Сула та Терн. Розміри поселення – 300 x 200 м, висота над рівнем заплави становить 15 – 20 м. Потужність культурного шару становить 0,2 м. З території поселення походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи 2 тис. до н. е. [3, арк. 18].

Таким чином, на Сумщині ціла низка археологічних об'єктів, які потребують детального вивчення фахівцями-археологами. Дана територія представлена як курганними могильниками, так і багатошаровими поселеннями різних періодів.

Література

1. Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область (Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури України). Київ, 2017. 1855 с.
2. Іллінська В.А. Скіфи Дніпровського Лівобережжя. Київ, 1968. 156 с.
3. Моргунов Ю.Ю. Звіт про роботу Посульської розвідувальної групи ІА АН УРСР в 1972 р., на території Сумської області УРСР. Архів ІА НАНУ. Ф.е. спр. 172/114. 18–19 арк.

Наукове видання

**АРХЕОЛОГІЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ:
ЗДОБУТКИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

МАТЕРІАЛИ

III Всеукраїнської науково-практичної конференції
з міжнародною участю
27 травня 2022 р.

Відповідальний за випуск *О.Ю. Кудріна*
Комп'ютерна верстка *В.А. Замошнікова*

Підписано до друку 19.05.2022 р.
Формат 60×84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 6,86.
Ум. фарб.-відб. 6,86. Обл.-вид. арк 6,94.
Тираж 100 пр. Вид №21.

Видавець і виготовлювач:
Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка
40002. м. Суми, вул. Роменська, 87
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.